

O međureligijskom dijalogu iz katoličke perspektive : uvid u osnovne pojmove i naučavanje Crkve

Kovač, Tomislav

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2023**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:222:789481>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial 3.0 Unported](#)/[Imenovanje-Nekomercijalno 3.0](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-30**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Catholic Faculty of Theology](#)
[University of Zagreb](#)

Tomislav Kovač

O međureligijskom dijalogu iz katoličke perspektive

Uvid u osnovne pojmove i naučavanje Crkve

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Tomislav Kovač

*O međureligijskom dijalogu iz katoličke perspektive.
Uvid u osnovne pojmove i naučavanje Crkve*

Biblioteka: Monographia
Knjiga IX

Nakladnik:

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Za Nakladnika:

Prof. dr. sc. Josip Šimunović,
dekan Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Povjerenstvo za izdavačku djelatnost:

Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Doc. dr. sc. Branko Murić

Doc. dr. sc. Mislav Kutleša

Izv. prof. dr. sc. Nenad Malović

Izv. prof. dr. Ana Biočić

Doc. dr. sc. Stipo Kljajić

Recenzenti:

Prof. dr. sc. Anđelko Domazet

Izv. prof. dr. sc. Davor Vuković

Jezična lektura i korektura:

Majda Kovač

Prijelom i grafičko oblikovanje:

Miroslav Tomasović

Elektroničko izdanje

ISBN: 978-953-6420-44-5

Objavljeno u veljači 2023.

Copyright © Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Tomislav Kovač

O međureligijskom dijalogu iz katoličke perspektive

Uvid u osnovne pojmove i naučavanje Crkve

Zagreb, 2023.

„Druge religije Crkvi su pozitivan izazov.“

Ivan Pavao II.

*„Međureligijski i međukulturalni dijalog je životna nužnost
o kojoj velikim djelom ovisi naša budućnost.“*

Benedikt XVI.

„Dijalog je put mira.“

Papa Franjo

Sadržaj

Uvod	9
1. Od tolerancije do međureligijskog dijaloga: uvid u osnovne pojmove	11
1.1. Pojam „tolerancija“	12
1.1.1. Kratak pregled povijesti tolerancije	13
1.2. Pojam „dijalog“	18
1.2.1. Dijalog kao oblik komunikacije	19
1.2.2. Pretpostavke i zapreke dijalogu: što dijalog jest, a što nije	22
1.2.3. Neke oznake i praktične napomene o dijalogu: Isus kao primjer	22
1.3. Pojam „religija“	25
1.3.1. Višeznačnost pojma „religija“	25
1.3.2. Religija između „čitanja“ (<i>relegere</i>) i „povezivanja“ (<i>religare</i>)	27
1.3.3. Izvanjski i unutarnji aspekt religije	28
1.4. Međureligijski dijalog	29
1.4.1. Shvaćanje i oblici međureligijskog dijaloga prema dokumentu <i>Dijalog i navještaj</i>	31
1.4.2. Korisna pravila za međureligijski dijalog	33
1.4.3. Izazovi identiteta, alteriteta i pluralizma	34
1.4.4. Teološki temelji i ciljevi međureligijskog dijaloga	36
2. Međureligijski dijalog u naučavanju Katoličke Crkve	39
2.1. Dijaloška polazišta Drugog vatikanskog koncila	39
2.1.1. Crkva kao sakrament zajedništva i sveopći narod	40
2.1.2. Poštivanje slobode savjesti i vjerovanja	41
2.1.3. Koncilski govor o religijama	42
2.1.4. Odlučujuća novost deklaracije <i>Nostra aetate</i>	43
2.2. Dijalog i evangelizacija prema enciklici <i>Ecclesiam suam</i>	46
2.3. Značajnije inicijative i dokumenti poslijekoncilskog učiteljstva na području međureligijskog dijaloga	48
2.3.1. Osnivanje Tajništva za nekršćane / Papinskog vijeća za međureligijski dijalog	48
2.3.2. Dokument <i>Dijalog i navještaj</i>	50
2.3.3. Dokument <i>Kršćanstvo i religije</i>	52

2.4. Doprinos poslijekoncilskih papa međureligijskom dijalogu	54
2.4.1. Ivan Pavao II.: antropološki i teološki temelji dijaloga.....	54
2.4.2. Benedikt XVI: dijalog kultura utemeljen na racionalnim i univerzalnim vrijednostima	57
2.4.3. Papa Franjo: prijateljska i socijalna dimenzija dijaloga	60
3. Kulturalni pluralizam i međukulturalni dijalog.....	63
3.1. Definicija i ciljevi međukulturalnog dijaloga.....	64
3.2. Katolička Crkva i međukulturalni dijalog	65
4. Međureligijski dijalog u Hrvatskoj	69
4.1. Današnja etnička i religijska slika Hrvatske	69
4.1.1. Nacionalne manjine.....	69
4.1.2. Vjerske zajednice	71
4.2. Instance involvirane u međureligijski dijalog.....	74
4.2.1. Službene instance	74
4.2.2. Udruge	75
4.3. Značajnije ekumenske i međureligijske inicijative	78
Zaključna razmišljanja	81
Zaključak	83
Tematska bibliografija o međureligijskom dijalogu na hrvatskom jeziku	87
Sažetak	100
Abstract	101
Bilješka o ranije objavljenim tekstovima	102
Podaci o autoru	103

Uvod

U globaliziranom svijetu u kojem su ljudi i narodi međusobno sve povezaniji i međuovisniji, susret i dijalog između pripadnika različitih kultura, religija i civilizacija postao je nezaobilazan izazov. Ovaj izazov posljednjih desetljeća posebno pogađa zapadnoeuropska društva, koja su danas uvelike obilježena kulturalnim, religijskim i svjetonazorskim pluralizmom. Nove seobe naroda, sukobi u svijetu i izbjeglička kriza još više nameću potrebu za međukulturalnim i međureligijskim dijalogom, radi stvaranja uvjeta za mir i skladan suživot. Od tih izazova nije izuzeta nijedna religijska zajednica. Od Drugog vatikanskog koncila naovamo međureligijski i, u novije vrijeme, međukulturalni dijalog sastavni su dio evangelizacijskog poslanja Crkve, koje traži teološko promišljanje i pastoralne odgovore.

Riječ „dijalog“ i sve što ona predstavlja u današnjem svijetu je općeprihvaćena vrijednost. Iz kršćanske perspektive, dijalog ima antropološko (čovjek je biće odnosa), etičko (odgovornost za drugoga) i teološko utemeljenje (svi su ljudi Božja stvorenja). Međureligijski i međukulturalni dijalog upisuju se u suvremenu paradigmu tako da se nijedan čovjek, nijedna religija ili kultura ne može više promatrati ni razumijevati posve odvojeno od drugih, jer upravo u njihovoj interakciji iskrsava njihova posebnost i njihovi potencijali. Zbog svojih univerzalnih vrijednosti utemeljenima na transcendentnim principima, religije su najpozvanije, riječima i djelima, stvarati i širiti ozračje susretljivosti i poštovanja među ljudima i narodima. Tako čineći pridonose toliko potrebnoj *kulturi dijaloga*, koja je od ključne važnosti za budućnost mnogih društava i samog čovječanstva.¹ Međutim, ako je dobro shvaćen, dijalog je puno više od obične tolerancije (lat. *tolerare*, podnositi drugoga). Dijalog uključuje razmjenu govora (grč. *dia-logos*, razgovor) kroz istinski susret osoba, ovdje vjernika, koji jedni pred drugima dolaze s vlastitim identitetom i uvjerenjima, no, koji su, također, spremni drugoga saslušati i razumjeti, poštivati ga onakvog kakav jest, bez predrasuda ni osjećaja superiornosti.²

¹ Usp. Jean-Claude BASSET, *Le dialogue interreligieux. Chance et déchéance de la foi*, Paris, Éditions du Cerf, 1996., 11-45; Anto MIŠIĆ, Međureligijski dijalog – prinos općoj kulturi dijaloga, u: *Obnovljeni život*, 57 (2002.) 3, 453-465.

² Usp. Dennis GIRA, *S onu strane tolerancije. Susret religija*, Zagreb, AGM, 2008., 21-33.

S tih polazišta željeli bismo, u ovoj knjizi, prikazati neka opća načela koja su važna za razumijevanje i prakticiranje međureligijskog dijaloga, osobito iz perspektive teološkog i učiteljskog naučavanja Katoličke Crkve o međureligijskom dijalogu. Knjiga je podijeljena na četiri dijela. U prvom dijelu daje se širi uvid u temeljne pojmove koji su najuže povezani s međureligijskim dijalogom, a to su *tolerancija* pod njezinom pozitivnom formom, *dijalog* kao dinamičan oblik komunikacije, višeznačan pojam *religije* s naglaskom na njezin antropološki i unutarnji, tj. duhovni aspekt i, napokon, sama sintagma *međureligijski dijalog* te sve što ona podrazumijeva i uključuje. Ove pojmove uzimamo kao svojevrsan epistemološki okvir koji postavlja nezaobilazne filozofsko-teološke i komunikološke odrednice koje pomažu u aktivnom razumijevanju međureligijskog dijaloga. U drugom dijelu ćemo se detaljnije osvrnuti na naučavanje Katoličke Crkve o međureligijskom dijalogu. Pritom ćemo uporišta crpiti iz teoloških i pastoralnih odrednica Drugog vatikanskog koncila, na kojemu se Crkva otvorila suvremenom svijetu želeći uspostaviti bratski dijalog i suradnju sa svim ljudima dobre volje: nakon isticanja ključnih teoloških i drugih premisa koncilskog govora o dijalogu i religijama, posebnu pozornost ćemo posvetiti deklaraciji *Nostra aetate*. Podsjetit ćemo, također, na novost i veliki doprinos koji je enciklika *Ecclesiam suam* pape Pavla VI. dala crkvenom promišljanju dijaloga te ćemo spomenuti glavne inicijative i dokumente poslijekoncilске Crkve o religijama i međureligijskom dijalogu. Posebnu pozornost ćemo posvetiti veoma važnom doprinosu triju posljednjih papa – Ivana Pavla II., Benedikta XVI. i pape Franje – na području međureligijskog dijaloga. U trećem dijelu knjige ćemo, u kratkim crtama, iznijeti dijaloške smjernice Katoličke Crkve prema sve raširenijoj potrebi međukulturalnoga dijaloga. Zadnji dio knjige posvećen je međureligijskom dijalogu u Hrvatskoj. Tu ćemo, s posebnim zadovoljstvom, pružiti jedan zaokružen pregled glavnih društvenih i religijskih čimbenika, aktera i inicijativa na području međureligijskog, te donekle ekumenskog i međukulturalnog dijaloga u Hrvatskoj. Na kraju knjige donosimo tematsku bibliografiju o međureligijskom dijalogu na hrvatskom jeziku.

Premda je iznimno aktualna i važna na svjetskoj, europskoj i našoj regionalnoj razini treba, nažalost, priznati da tematika međureligijskog dijaloga, i s njome povezane teologije religija, nije jako zastupljena u Hrvatskoj, ni u široj regiji. Iz tog razloga se nadamo da će ova knjiga, svojim relativno kratkim, ali ipak zaokruženim sadržajem, barem malo nadoknaditi ovaj nedostatak pružajući koristan znanstveno-teološki, ali i praktičan doprinos. Štoviše, ova je knjiga zamišljena kao prvi dio jednog puno opširnijeg djela u kojem bi se sustavnije prikazali povijest i glavne inicijative na području međureligijskog dijaloga u svijetu i na našim prostorima, ujedno bi se produbili neki teološki i društveni izazovi međureligijskog dijaloga te bi se ponudile praktične smjernice za međureligijski i međukulturalni dijalog, osobito u svjetlu naučavanja o sveopćem ljudskom bratstvu za koje se zalaže papa Franjo. Takvo djelo je u pripremi i nadamo se njegovom objavljivanju u skoroj budućnosti. U međuvremenu, neka ova knjiga posluži svrsi.

1.

Od tolerancije do međureligijskog dijaloga: uvid u osnovne pojmove

Već nekoliko desetljeća dijalog je postao općeprihvaćena vrijednost u današnjem svijetu. Kao oblik komunikacije, dijalog pokriva gotovo sva područja ljudske egzistencije i djelatnosti: često se govori o važnosti dijaloga u međuljudskim odnosima, u braku i obitelji, odgoju i obrazovanju, društvu i politici, međunarodnoj diplomaciji, kulturi, znanosti, medijima itd. Dijalog je važan u svakom susretu, naročito sa sugovornicima koji imaju drukčija životna, vjerska ili svjetonazorska stajališta. Još je važniji u osjetljivim situacijama povezanim s nekim prošlim ili novijim traumatičnim događajem, koji je obilježio sugovornike na individualnoj ili kolektivnoj razini (sukob, rat, nasilje, neprijateljstvo između dvaju naroda itd.). U tom smislu, dijalog nije obično sredstvo komuniciranja, nego još više mogućnost uspostavljanja i njegovanja obnovljenih odnosa, stjecanja povjerenja i mogućnost pomirenja. Sve ove značajke dijaloga više ili manje dodiruju i onu specifičnu vrstu dijaloga koja nas, u ovoj knjizi, najviše zanima, a to je međureligijski dijalog.

Sintagma „međureligijski dijalog“ povezuje dva čimbenika: *religije* i *dijalog*. Međutim, valja odmah istaknuti kako, zapravo, rijetko razgovaraju same „religije“ kao takve, tj. kao opći i pomalo apstraktni entiteti, nego prije svega razgovaraju osobe, koje kao vjernici pripadaju konkretnoj religijskoj, ali također etničkoj, kulturalnoj i društvenoj zajednici. Ako su te osobe kojim slučajem službeni predstavnici svojih zajednica (kao svećenici, rabini, imami, duhovni učitelji itd.), onda se može reći da govore u ime svoje zajednice. Ovakav međureligijski dijalog poprima već jednu službenu dimenziju, koja ima veći ili manji značaj, ovisno o hijerarhijskom autoritetu pojedinih predstavnika religijske zajednice. Međutim, u konkretnom životu i praksi, međureligijski dijalog najčešće se odvija na neslužbenoj razini, kad se pripadnici različitih religijskih tradicija ili vjerskih konfesija susreću u redovitim životnim prilikama, u susjedstvu, na radnom mjestu ili drugim prigodama. Ova neformalna dimenzija međureligijskog dijaloga je vjerojatno najvažnija jer je „prirodna“, proizlazi ponekad iz dugog iskustva suživota te izravno utječe na kvalitetu zajedničkog života u konkretnoj društvenoj zajednici. Ali ipak, za takvu kvalitetu, bitnu ulogu upravo imaju vjerski službenici, koji su svojim duhovnim autoritetom i snagom svoje službe najpozvaniji pokazati primjer dijaloške otvorenosti i susretljivosti. Što su

vjerski službenici ili poglavari na višoj hijerarhijskoj razini, to imaju veće mogućnosti pozitivno utjecati na ishode međureligijskog dijaloga, odatle važnost njihove osobne odgovornosti. S druge strane, ne treba podcijeniti dijalog na „nižoj“, tj. općeljudskoj razini, koja svojom životnom zbiljnošću može poslužiti kao pouzdano usmjerenje službenom međureligijskom dijalogu. Iako službeni predstavnik vjerske zajednice neosporno ima više javnog utjecaja, „običan“ vjernik (nijedan vjernik i nijedna osoba nije obična!) svojim iskustvom i životnom mudrošću često bolje razumije i čini više.

U ovom uvodnom poglavlju željeli bismo analizirati epistemološki okvir međureligijskog dijaloga. Ako međureligijski dijalog povezuje religiju i dijalog, bitan čimbenik tog dijaloga je također tolerancija, kojom se drugome dopušta biti ono što jest. Međutim, vidjet ćemo da tolerancija nije dovoljna i da međureligijski dijalog u sebi uključuje puno više negoli puko toleriranje drugoga: međureligijski dijalog prije svega podrazumijeva ljudski, odnosno, vjernički susret, koji nadilazi i ide puno dalje od tolerancije.³ Kako bismo to potvrdili, najprije ćemo nastojati definirati četiri osnovna pojma: toleranciju, dijalog (osobito kao čin komunikacije), religiju i međureligijski dijalog. Ova četiri pojma usko su međusobno povezana, čak se i dosta lako prelijevaju jedan u drugoga, ali ipak, svaki ima svoje specifično značenje, koje se nužno ne podrazumijeva. Stoga, krenimo redom.

1.1. Pojam „tolerancija“

Ako je dijalog opća prihvaćena vrijednost suvremene civilizacije, barem na Zapadu, druga vrijednost usko s njom povezana zasigurno je tolerancija. Međutim, teško je ovdje, odmah na početku, mimoći dvostruki nesporazum: s jedne strane, ako dijalog pretpostavlja toleranciju, tolerancija nužno ne uključuje dijalog; s druge strane, treba biti realan i imati hrabrost priznati kako religije općenito, u svojoj dugoj povijesti, nisu uvijek bile, a često nisu ni danas, najbolji primjeri dijaloške otvorenosti i tolerancije... Kako onda povezati religije, dijalog i toleranciju? Kako ne bismo upali u religijsko samohvalisanje, nastojat ćemo ovim pojmovima pristupiti na širi i donekle kritičan način kako bismo obuhvatili i proširili njihov opseg.

Riječ „tolerancija“ danas je doista sveprisutna: čujemo je gotovo svaki dan na području odgoja i obrazovanja, u medijima, u govoru raznih udruga, čak i u politici. Štoviše, u današnjem sekulariziranom i liberalnom zapadnom svijetu tolerancija je, paradoksalno, postala kvazireligijski, gotovo dogmatski pojam, koji se nametnuo kao opća norma ponašanja i postalo je zabranjeno ne biti tolerantan, pod prijetnjom javne osude i isključenja, moglo bi se reći „izopćenja“, iz društvene i političke zajednice. Nema sumnje da nakon dugih stoljeća opterećena različitim vrstama autoritarizama društveno-političkog, religijskog ili ideološkog tipa, tolerancija predstavlja velik i sasvim pozitivan iskorak prema slobodnom i mirnom suživotu. No, s druge strane, nije uvijek

³ Usp. Dennis GIRA, *S onu stranu tolerancije. Susret religija*, 21-27.

jasno dokle sežu granice tolerancije i treba li baš sve bespogovorno tolerirati? Tolerancija bez granica mogla bi se pretvoriti u novu vrstu despotizma, kao što i „previše slobode može dovesti do ropstva pojedinca i zajednice“ (Platon).

Pojam „tolerancija“ dolazi od latinskog glagola *tolerare*, koji doslovno znači podnositi, trpjeti. Rječnici taj pojam, kao i njegove pridjeve i izvedenice (tolerantan, tolerantnost, tolerirati...), definiraju na različite načine. Na primjer: „Trpeljivost, podnošljivost prema tuđim mišljenjima i uvjerenjima, snošljivost, obzirnost; dopušteno odstupanje od uobičajenog propisa; tolerantan: snošljiv, trpljiv, trpeljiv obziran“⁴; „Odnos koji potpuno prihvaća drugoga, drugačije običaje, druge narode, uvjerenja, mišljenja; snošljivost, trpeljivost.“⁵ Prema jednom drugom rječniku, biti tolerantan označavalo bi onoga „koji se prema komu ili čemu odnosi pomirljivo, liberalno, bez krutosti i isključivosti; pomirljiv, snošljiv, trpeljiv.“⁶ Može se primijetiti kako ovo posljednje tumačenje prenosi određeno ideološko opredjeljenje koje toleranciju povezuje s „liberalizmom“, a moguće drukčije stajalište automatski svodi na „krutost“ i „isključivost“.

Iz ovih definicija, možemo istaknuti dva vida tolerancije. Prvi, temeljeći se na samoj etimologiji riječi, toleranciju više definira pod *negativnim vidom*: trpjeti, podnositi drugoga; drugi toleranciju pak tumači pod *pozitivnim vidom*: biti obziran prema drugome, dopustiti drugome da ima i iznese svoje mišljenje, dati drugome „životnog prostora“ itd. U svakom slučaju, tolerancija je višeznačan pojam koji, poglavito zbog svog pozitivnog značenja, ne zasluhuje biti ideologiziran ili sveden na slobodu bez granica. Kao što „sloboda jednoga prestaje gdje počinje sloboda drugoga“, tako i tolerancija treba biti osjetljiva prema drukčijim stajalištima, koja itekako mogu biti legitimna. Međutim, ovakav pristup poštivanju različitosti drugoga nije uvijek postojao.

1.1.1. Kratak pregled povijesti tolerancije

Tolerancija, kao odraz određene trpeljivosti i obzirnosti prema drugome, vjerojatno je oduvijek postojala u međuljudskim odnosima. Međutim, suvremena ideja tolerancije, koja obuhvaća ukupne društvene odnose, relativno je novijeg datuma. Ona najprije proizlazi iz tzv. modernog razdoblja povijesti koje započinje, u zapadnom kontekstu, s pojavom humanizma i renesanse (15.-16. stoljeće) i svoj vrhunac dostiže u prosvjetiteljstvu (18. stoljeće). Humanistička i renesansna intelektualna gibanja težila su ponovnom otkriću antičkih (helenističkih) izvora kršćanske kulture, naglašavajući univerzalizam u filozofiji i teologiji, dajući prostora i drugim religijskim tradicijama.⁷ Glavni misaoni iskorak toga razdoblja je postepeni prijelaz iz

⁴ Tolerancija, u: Bratoljub KLAČIĆ, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 2004., 1357.

⁵ Tolerancija, u: Vladimir ANIĆ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb, Novi Liber, 1998., 1201.

⁶ Tolerancija, u: *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb, Novi Liber, 2003., 1335.

⁷ Usp. Guy BEDOUELLE, *Povijest Crkve*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2004., 87-100.

teocentrizma, vlastit srednjovjekovnom društvu utemeljenom na teokraciji i heteronomiji, u *antropocentrizam*, koji pojavom novih filozofskih ideja, počevši od nominalizma (William Occam, u. 1348.), postavlja čovjeka u središte ukupne zbilje. Naime, četiri su glavne oznake filozofske i društveno-političke „modernosti“: *kritički razum* koji nastoji objektivno propitkivati stvarnost i koji se ne zadovoljava unaprijed definiranim istinama, bilo filozofske bilo religijske naravi; *shvaćanje čovjeka kao autonomnog subjekta* koji ima vlastitu vrijednost, neovisno u njegovoj društvenoj, vjerskoj ili drugoj pripadnosti; *sloboda* mišljenja, izražavanja, stvaranja, vjerovanja ili nevjerovanja, djelovanja itd.; *egalitarno društvo* utemeljeno na neutralnom pravu koje će osigurati jednakost svim ljudima pred zakonima i smjerati k participaciji naroda u društvenim i političkim odlukama (demokracija).

Moderna ideja univerzalizma, povezana sa sviješću o nepovredivoj vrijednosti ljudske osobe, otvorit će, dakle, put k „toleranciji“ kao novom načinu razmišljanja i ponašanja koji je uključiviji prema različitostima i sintetičan. Puno je humanističkih i renesansnih filozofa, teologa i intelektualaca dalo svoj doprinos tomu. Spomenimo njemačkog kardinala i filozofa Nikolu Kuzanskog, koji je u svojem dijelu *O miru među vjerama* (*De pace fidei*; 1453.) zamišljao održavanje jednog Sabora u Jeruzalemu na kojem bi se sastali predstavnici različitih filozofija i religija kako bi zajedno usuglasili da u suštini »postoji samo jedna religija u različitosti obreda« (*una religio in rituum varietate*) i da vjernici mogu živjeti u miru jedni s drugima.⁸ Slično se talijanski filozof Giovanni Pico della Mirandola, u svojem dijelu „O dostojanstvu čovjekovu“ (*De dignitate hominis*, 1486.), zalagao za dijalog između filozofa i teologa različitih religija u svrhu postizanja mira i vjerskog pomirenja. Čovjekovo pravo na slobodu mišljenja i djelovanja te potrebu za stvaranjem društva koje će biti uređeno na racionalnim i pravednim načelima, a ne na monarhističkom ili religijskom apsolutizmu, praznovjerju i lažnim uvjerenjima, zagovarali su također Erasmo Rotterdamski (*Pohvala ludosti*, 1509.), Thomas More (*Utopija*, 1516.) i mnogi drugi.

Konkretniji suodnos između religijske tolerancije i netolerancije započinje s konfesionalnom pluralizacijom u Europi, koja je nastala protestantskom reformacijom. Naime, nakon Martina Luthera u Njemačkoj te Zwinglija i Calvina u Švicarskoj, protestantizam se ubrzo širi po cijeloj Europi (najprije u skandinavskim zemljama, srednjoj Europi, Engleskoj, Islandu, zatim u nekim zapadnim europskim zemljama).⁹ Prihvatanje protestantskog pokreta u pojedinim zemljama najviše je ovisilo o političkim vlastima i njihovim odnosima s do tada dominantnom Katoličkom Crkvom. U nekim zemljama, ulaženje protestantizma bilo je obilježeno dugim ratovima i sukobima. To je posebno bio slučaj u Francuskoj gdje su se kroz gotovo četiri desetljeća, u isprekidanim fazama, odvijali krvavi „vjerski ratovi“ (1562.-1598.) između katolika i protestanata (hugenota), u kojima je poginulo više od milijun ljudi (u zloglasnoj Bartolomejskoj

⁸ Usp. NIKOLA KUZANSKI, *O miru među religijama*, S latinskog preveo Mile Babić, Sarajevo, Connectum, 2005., 48-59 sl.

⁹ Usp. Erwin ISERLOH, Europa u znaku pluralizma vjeroispovijesti, u: Hubert JEDIN (ur.), *Velika povijest Crkve, IV svezak: Reformacija, Katolička reforma, Protureformacija*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2004., 245-351.

noći, od 23. na 24. kolovoza i sve do 29. kolovoza 1572. samo u Parizu ubijeno je između 3000 i 4000 protestanata). Ove ratove prekinuo je francuski kralj Henrik IV. potpisivanjem edikta od Nantesa (30. travnja 1598.), kojim su protestantskoj manjini vraćena politička i vjerska prava, između ostaloga, pravo na ponovno sudjelovanje u društvenom i političkom životu, pravo na javno ispovijedanje vjere i na gradnju crkava.¹⁰ Iako su ta prava bila prostorno ograničena samo na neke francuske gradove i pokrajine, Nanteski edikt predstavljao je veliku novost glede poštivanja vjerskih sloboda u ondašnjoj Europi i zato je važan simboličan datum u „povijesti tolerancije“ na Zapadu. Međutim, katolička protureformacija, na čelu s regentkinjom Marije Medici i kardinalom Richelieuom, nikad se nije posve pomirila s prisutnošću protestanata i njihovim utjecajem u političkom životu, pa će edikt iz Nantesa kralj Luj XIV. ukinuti ediktom iz Fontainebleaua (18. listopada 1685.).¹¹

Unatoč tome, ideja tolerancije nastavljaće se širiti tijekom 17. i 18. stoljeća, osobito razvojem prosvjetiteljskih ideja koje su još snažnije isticale čovjekovo pravo na slobodu mišljenja, vjerovanja i djelovanja, odnosno, čovjekovu autonomiju i pravo na samoodređenje spram heteronomije monarhije i crkvenih vlasti koje su isključivo određivale i nametale norme ponašanja u društvu. U tom smislu, ambivalentan i često konfliktan odnos između čovjekove slobode, s jedne strane, te crkveno-političkih vlasti, s druge strane, bit će u središtu produbljivanja ideje o toleranciji, koja uključuje distanciranje i katkad kritiku vjerskih naučavanja i političkih vlasti. Baruh de Spinoza jedan je od prvih modernih filozofa koji je strogo razdvajao teološki (vjerski) i politički poredak te koji se nepokolebljivo zalagao za kritičko prosuđivanje i religije i politike (*Teologijsko-političke rasprave*, 1670.; *Etika*, 1677.). U Engleskoj, John Locke zagovara slobodno društvo i vladavinu naroda (demokratsku vladavinu spram monarhijske ili tiranijske vladavine), razdvojenost između Crkve i države te se među prvim otvoreno zalaže za vjersku toleranciju (*Pismo o toleranciji*, 1689.). Na tom tragu, francuski prosvjetitelji najviše će pridonijeti širenju ideje tolerancije u filozofskom, religijskom, moralnom i političkom smislu riječi, naglašavajući prednost kritičkog razuma i ljudske slobode nad vjerskim dogmatizmom i monarhijskim apsolutizmom, što će imati odlučujući utjecaj na razvoj zapadnoeuropske misli, društva i znanosti. Spomenimo samo filozofa, teologa i leksikografa Pierrea Baylea, jednog od začetnika prosvjetiteljske misli i markantnog primjera cijele težine katoličko-protestantskih odnosa (*O toleranciji*, 1686.; *Povijesni i kritički rječnik*, 1697.); filozofa i književnika Denisa Diderota i njegove *Enciklopedije* (1751.-1772.), velebnog pothvata kojim se željelo ponuditi sintezu svih do tada dostupnih znanja, na neovisan i kritičan način; naravno, tu je nezaobilazan Voltaire, glavni mislilac i simbol prosvjetiteljstva, koji se žestoko obrušio protiv sprege između monarhističkog apsolutizma i religijskog „fanatizma“, u ime prava svakog čovjeka na samoodređenje (*Rasprava o toleranciji*, 1763.). U Njemačkoj, Immanuel Kant će,

¹⁰ Usp. Isto, 322-326.

¹¹ Usp. Guy BEDOUELLE, *Povijest Crkve*, 101-114.

s jedne strane, relativizirajući metafizički značaj religije (iako je Bog najviši ideal, on ostaje nedostižan i nemoguće je o njemu išta s konačnom sigurnošću tvrditi) relativizirati sam smisao i ulogu religije, suprotstavljajući joj moralnu autonomiju čovjeka utemeljenu na praktičnom umu i ljudskoj slobodi (*Religija unutar granica čistoga uma*, 1793.), s druge strane, njegovat će opću ideju tolerancije postavljajući mir kao temelj i normu političkog mišljenja i djelovanja (*Prema vječnom miru*, 1795.). Veliku ulogu u promicanju međureligijske tolerancije odigrat će njemački književnik Gotthold Ephraim Lessing, osobito u povijesnoj drami *Nathan Mudri* (1779.) u kojoj razvija vrlo originalnu ideju kako sve tri „abrahamske religije“ jednako posjeduju djelić božanske istine i da se međusobno trebaju natjecati ne u svađi, nego u ljubavi i dobroti. Ovo djelo osudila je tadašnja crkvena vlast, a drama je bila izvedena tek dvije godine nakon Lessingove smrti (1783.).¹²

Svi spomenuti autori naglašavali su pravo na čovjekovu intelektualnu i duhovnu slobodu, zagovarali su društvenu jednakost bez diskriminacije i smatrali su da je poslušnost vlastitoj savjesti jednakovrijedna poslušnosti Bogu. Ovakav način razmišljanja poprimat će sve veće značenje u političkoj misli i životu, osobito kroz prizmu obrane slobode izražavanja i djelovanja te općenito u razvijanju ideje o pravima čovjeka. Odlučujući preokret donijet će Francuska revolucija (1789.) i njezino proglašenje *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina* (26. kolovoza 1789.), koja će istaknuti danas općepoznatu ideju o „slobodi, jednakosti i bratstvu“ među ljudima (*liberté, égalité, fraternité*), iako će sam taj ideal biti najgrublje pregažen za vrijeme političkog Terora koji je kratko uslijedio nakon Revolucije (1793.-1794.). Unatoč tome, Francuska revolucija bitno je utjecala na promjenu društveno-političkog poretka u cijeloj Europi i svijetu. Mnoge stoljetne monarhije će se tijekom 19. i 20. stoljeća postepeno pretvoriti u parlamentarne monarhije ili parlamentarne republike, nacionalne države i moderne demokracije. Prema britanskom filozofu Johnu Stuartu Millu, upravo je individualna sloboda osnovni uvjet napretka u modernom društvu; bez nje nema mogućnosti otkrivanja novih istina, novih ideja i spoznaja, niti razvoja u građanskom društvu (*O slobodi*, 1859.).¹³

Ideja slobode u središtu je *Opće deklaracije o ljudskim pravima*, koju je proglasila Opća skupština Ujedinjenih naroda 10. prosinca 1948.¹⁴ Ova deklaracija prvi je dokument posvećen zaštiti ljudskih prava na svjetskoj razini. Iako deklaracija, kao rezolucija (nije ugovor), po sebi nema nikakvu pravnu snagu, ona je ipak postala važno normativno oruđe koje stvara, barem neke, pravne obveze za države članice Ujedinjenih naroda. Premda se izričito ne poziva na nju,

¹² Karl-Josef KUSCHEL, *Od sporenja k natjecanju religija. Lessing i izazov islama*, Sarajevo – Zagreb, Svjetlo riječi, 2003.

¹³ Usp. Tolerancija, u: Stipe KUTLEŠA (ur.), *Filozofski leksikon*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2012., 1168-1169.

¹⁴ Vidi službeni prijevod tog dokumenta na hrvatskom jeziku, na temelju Odluke Vlade Republike Hrvatske od 12. studenoga 2009: UJEDINJENI NARODI, Opća deklaracija o ljudskim pravima, u: *Narodne novine*, 12/2009.

deklaracija je sva obavijena idejom i promicanjem tolerancije na među-osobnoj, međunarodnoj i međureligijskoj razini. U tom duhu, deklaracija odmah na početku ističe jednakost svih ljudi i povezanost cijelog ljudskog roda: „Sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Ona su obdarena razumom i svijesću te trebaju jedna prema drugima postupati u duhu bratstva“ (čl. 1). Ideja slobode i jednakosti prirodno se proširuje na pravo na slobodu mišljenja i vjeroispovijesti: „Svatko ima pravo na slobodu mišljenja, savjesti i vjeroispovijedi; to pravo uključuje slobodu promjene vjeroispovijedi ili uvjerenja i slobodu da pojedinačno ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, iskazuje svoju vjeroispovijed ili uvjerenje poučavanjem, bogoslužjem, praktičnim vršenjem i obredima“ (čl. 18; usp. čl. 19 i 20).

Katolička Crkva će tek na Drugom vatikanskom koncilu (1962.-1965.) službeno priznati pravo na slobodu savjesti i vjerovanja. Poučena teškim iskustvima prošlosti, koja su često bila obilježena vjerskom netrpeljivošću i nasiljem (nasilna pokršćavanja, križarski ratovi, inkvizicija, vjerski ratovi s protestantima, otpor prema prosvjetiteljskim idejama itd.), ali i tragičnim zbivanjima 20. stoljeća (Prvi i Drugi svjetski rat, komunistički, fašistički i nacistički totalitarizmi, Holokaust itd.), na Drugom vatikanskom koncilu je Katolička Crkva zauzela pozitivan stav prema svijetu, priznala je objektivna misaona, znanstvena i tehnička dostignuća modernog vremena i nadasve je istaknula dostojanstvo svake ljudske osobe stvorenu na sliku Božju. Samim time, Katolička Crkva priznala je slobodu savjesti i vjerovanja te zauzela je dijaloški stav prema drugim kršćanskim Crkvama i religijskim tradicijama. Vjerojatno potaknuta mirovnim nastojanjima u poratnoj Europi i svijetu (osnivanje međuvladine organizacije Ujedinjenih naroda, 24. listopada 1945.; Schumanova deklaracija o ujedinjenoj Europi, 9. svibnja 1950., itd), povezano s univerzalnim načelima *Opće deklaracije o ljudskim pravima*, Katolička Crkva je u koncilskoj deklaraciji *Dignitatis humanae* i sama priznala slobodu savjesti i vjerovanja kao, od sada, sastavni dio njezinog naučavanja utemeljenom na božanskoj objavi i evanđelju. Štoviše, Crkva traži da spomenute slobode postanu sastavni dio i građanskog prava (više o tome vidi u točki 2.1.2. ove knjige).¹⁵

Kroz ovaj kratak povijesni pregled, mogli smo uočiti prilično trnovit put razvoja i prihvatanja ideje tolerancije u modernoj zapadnoj civilizaciji. Glavni neprijatelj na tom putu često je bila službena religija, koja nije dopuštala slobodu mišljenja i vjerovanja. I danas je nerijetko tako. Naime, mnogi vjerski službenici i vjernici svih religijskih uvjerenja nikako ne mogu prihvatiti da pored njih ima onih koji vjeruju u Boga na drukčije načine, ili pak uopće ne vjeruju, a kamoli da im priznaju pravo na slobodu vjerovanja i mišljenja. To je svojevrsan odraz doktrinarne isključivosti i ljudske tvrdoglavosti koja je, treba priznati, latentno prisutna u svakoj religijskoj tradiciji te protiv koje se posebno borio Voltaire govoreći da je „fanatizam bolest religije“. S druge strane, u današnjem civiliziranom svijetu tolerancija je postala dio kolektivne svijesti i opće prihvaćena vrijednost, bez koje nije moguće zamisliti jedno zajedničko društvo. Iako se

¹⁵ DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dignitatis humanae. Deklaracija o slobodi vjerovanja* (7. XII. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2008., br. 2.

apriori ne može baš sve tolerirati, odbaciti toleranciju jednako je razorno. Tolerancija je bitan preduvjet dijalogu, koji sa svoje strane uči još većoj i kvalitetnijoj toleranciji. Onoj u kojoj se ne prihvaćaju samo tuđe ideje, nego još više druga osoba, a preko nje i sve ono što ona nosi sa sobom, uključujući religijsku, kulturalnu i etničku pripadnost.¹⁶

1.2. Pojam „dijalog“

Dijalog je vjerojatno najprikladnije sredstvo uspostavljanja veze između različitih, čak i suprotnih stajališta. No, dijalog nosi u sebi lepezu značenja i nije uvijek bio glavno oruđe međuljudskih odnosa. U današnjem vremenu, dijalog je najčešće vezan uz komunikaciju i umijeće komuniciranja, koji dotiču gotovo sva područja ljudskog života.

Pojam „dijalog“ dolazi od grčke riječi *diálogos* (διάλογος), koja doslovno znači *raz-govor*, tj. govor koji se dijeli s drugim, odnosno, obostrani ili višestrani govor. U užem smislu, dijalog se može definirati kao razgovor između dvoje ili nekoliko ljudi. U antici i srednjem vijeku, dijalog je često bio osnovni način izlaganja filozofskog, dramskog ili književnog djela napisanog u formi razgovora (npr. *Platonovi dijalozi*); postoji također glagol „dijalogizirati“ i pridjevi „dijaloški“, „dijalogni“ itd.¹⁷ U *Rječniku hrvatskog jezika* pojam dijalog je definiran pod natuknicom „razgovor“, koji je opisan kao „izravna usmena razmjena mišljenja, stavova, dojmova itd. između dviju ili više osoba; izmjenjivanje govornih poruka.“¹⁸

Dijalog je stoga važan oblik iznošenja vlastitih stavova i uvjerenja, kao i mogućnost slušanja i razmjenjivanja sa stavovima i uvjerenjima drugih. Već u antici dijalog sačinjava nezaobilaznu dimenziju filozofskog promišljanja, kroz koju se istražuje i propitkuje čovjekov odnos prema ukupnoj zbilji (svijetu, društvu, drugim ljudima) i samome sebi. Za Sokrata dijalog je predstavljao mogućnost kritičkog mišljenja, a za Platona metodu koja vodi k istini i najbolji način izražavanja filozofske misli. Dok pisano djelo ima više opisnu ili memorijsku funkciju, dijalog je živi način filozofskog istraživanja koji nema kraja. Platon je posebno cijenio unutrašnji dijalog, razgovor sa samim sobom, kao najuzvišeniji oblik mišljenja u kojem čovjek vježba svoju logičku dosljednost. Sličan način dijalogiziranja razvijat će i sveti Augustin (*solilokvij* ili dijalog duše sa samom sobom, kao osnovu oruđe u pronalaženju istine), Anselmo Canterburyjski (*Monologion*, 1076.), Descartes (*Meditacije*, 1641.) i drugi.¹⁹

¹⁶ Usp. Nikola SKLEDAR, Tolerancija kao nužni uvjet ljudskoga zajedništva i dostojanstva, u: *Društvena istraživanja*, 5 (1996.) 2, 293-305; Vjekoslav GRMIĆ, Dijalog, govor snošljivosti, u: Frano PRCELA (Hsg. / ur.), *Dialog. Auf dem Weg zur Wahrheit und zum Glauben. Festschrift für Augustin Pavlović OP – Dijalog. Na putu do istine i vjere. Zbornik u čast Augustina Pavlovića OP*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, Hrvatska dominikanska provincija – Mainz, Matthias-Grünwald Verlag, 1996., 345-350.

¹⁷ Usp. Dijalog, u: Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 2004., 1357.

¹⁸ Usp. Razgovor, u: Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb, Novi Liber, 1998., 979.

¹⁹ Usp. Dijalog, u: Stipe KUTLEŠA (ur.), *Filozofski leksikon*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2012., 233.

1.2.1. *Dijalog kao oblik komunikacije*

Kao razmjena govora i poruka dijalog je oblik komunikacije. Sama riječ „komunikacija“ dolazi od latinskog glagola *communicare*, koji doslovno znači dijeliti (s nekim), biti dionikom u nečemu, razdijeliti, učiniti općim.²⁰ U širem smislu, komunikacija može značiti priopćenje, saopćenje, izlaganje, predavanje, a može se odnositi i na promet (veza jedne točke s drugom) i na prometna sredstva (put, cesta, željeznica itd.). Susljedno tome, komunicirati znači priopćiti; biti u vezi, općiti, spajati; vršiti promet, saobraćati itd.²¹ Vlastitost komunikacije je, dakle, u priopćivanju, dijeljenju nekog sadržaja s drugim, povezivanju osoba ili poruka. Zanimljivo je primijetiti kako od istog korijena dolazi i latinska riječ *communio* – zajedništvo, koja pretpostavlja zajedničko sudjelovanje u nečemu, suvlasništvo u zajedničkom dobru.²²

Svjesni smo koliko komunikacija čini bitno obilježje suvremenog načina života, koji je toliko prožet i oblikovan, čak i uvjetovan, sredstvima društvenog priopćavanja, tj. sveprisutnošću audio-vizualnih medija (tisak, radio, televizija, Internet, „pametni“ telefoni, društvene mreže itd.). Međusobnom komunikacijom ljudi jedni drugima predstavljaju sebe, stupaju u određeni odnos, razgovaraju i dogovaraju se, zajedno ostvaruju određeni cilj. Komunikacija igra vrlo važnu ulogu u gotovo svim područjima ljudske djelatnosti: u politici, medijima, gospodarstvu, marketingu, u svim značajnim društvenim institucijama kao što su škola, sveučilište, zdravstvene ustanove, gradske i državne uprave, pa tako i u Crkvi i drugim vjerskim zajednicama. Većina tih institucija ima svoju „PR“ (*Public relations*) službu posvećenu odnosima s javnošću ili svog glasnogovornika. Moglo bi se, zapravo, reći da je komunikacija današnja riječ za ono što se u antici i srednjem vijeku obično nazivalo „retorikom“, a koja je obuhvaćala sve aspekte društvenog života, no, danas poprima sasvim nov značaj poglavito zbog napretka i velikih mogućnosti koje pružaju informacijske tehnologije.²³ Komunikacija i sve što je s njome povezano postalo je toliko važno da su se „komunikološke kompetencije“ raširile na mnogim znanstvenim, stručnim i profesionalnim područjima (u pedagogiji, novinarstvu, politologiji itd.), a posljednjih desetljeća posvuda u svijetu su se razvili studiji „komunikologije“ pod različitim aspektima.

Ovisno iz koje se perspektive polazi (komunikološke, psihološke ili druge), komunikacija se može definirati na veoma različite načine. Važno je pak naglasiti kako je komunikacija uvijek *dinamičan proces* koji uključuje mnoge čimbenike, počevši od interpersonalnih odnosa i poruka koje osobe uključene u tom odnosu međusobno razmjenjuju, do različitih okolnosti koje izravno ili neizravno utječu na taj odnos. Izdvajamo ovdje pet definicija komunikacije, koje se međusobno

²⁰ Usp. *Communicare*, u: Jozo MAREVIĆ, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik, I (A-L)*, Velika Gorica, Marka – Zagreb, Matica hrvatska, 2000., 526.

²¹ Usp. *Komunikacija*, u: Bratoljub KLAJČ, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 2004., 718

²² Usp. *Communio*, u: Jozo MAREVIĆ, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik, I (A-L)*, 527.

²³ Usp. Gabrijela KIŠIČEK – Davor STANKOVIĆ, *Retorika i društvo*, Jastrebarsko, Naklada SLAP, 2014.

nadopunjuju, premda svaka ističe neku zasebnost: „Komunikacija je proces pomoću kojeg razumijemo druge i nastojimo da nas drugi razumiju. To je dinamičan promjenljiv odgovor na cjelovitu situaciju“ (A. Žižak); „Komunikacija je proces kroz koji uključene osobe zajednički izgrađuju značenje poruka koje razmjenjuju te pritom utječu jedni na druge na određen način i u nekom opsegu“ (A. Žižak); „Komunikacija je općenito predvidljiv, višerazinski, trajni i sveprisutni proces dijeljenja značenja pomoću međuodnosa simbola“ (G. E. Myers i M. T. Myers); „Komunikacija je proces razmjene misli, osjećaja i poruka koji se nužno odvija kad god postoji interakcija: međuodnos, međudjelovanje, međubivanje“ (J. Despot Lučanin); „Komunikacija je proces razmjene među ljudima u kojemu se zajednički dolazi do značenja“ (J. C. Pearson i B. H. Spitzberg).²⁴

Gore spomenute definicije zajedno ističu barem tri važna čimbenika komunikacije: 1. dimenziju (dvosmjerne ili višesmjerne) *uzajamnosti* u komunikacijskom činu i procesu; 2. *razmjenu poruka* (simbola) između pošiljatelja i primatelja, kojima se nastoji postići neko *zajedničko značenje*; 3. važnost međusobnog *razumijevanja* „simbola“ odnosno poruka (misli i osjećaje) koje si sugovornici međusobno šalju i koje utječu na njihov odnos. Uzajamnost u pristupu, međusobno razumijevanje „poruka“ i nastojanje pronalaženja zajedničkog horizonta smisla čimbenici su koji se itekako tiču i međureligijskog dijaloga, kao vlastitog komunikacijskog procesa, te njegove kvalitete i trajnosti.

Poznato je kako su dva glavna oblika komuniciranja *verbalna komunikacija* (razmjena misli, ideja, osjećaja, razmišljanja usmenim putem, kroz razgovor, raspravu, javni govor itd.) i *neverbalna komunikacija* (koja prenosi emocije, raspoloženje ili osjećaje kroz kretnje i položaj tijela: geste, držanje tijela, dodirivanje, izraze lica, gledanje, glasovno ponašanje, stil odijevanja itd.).²⁵ Neverbalna komunikacija nadopunjuje verbalnu komunikaciju, a nerijetko „govori“ puno više od izgovorenih riječi jer je neposrednija, izravno pobuđuje zapažanje ili osjećaje te brže stvara dojam o drugome. Međutim, bitna dimenzija svake komunikacije nije samo u govoru, nego još više u *aktivnom slušanju*, kako bi se što bolje razumjelo što drugi želi reći. Komunikološki stručnjaci često upozoravaju kako je upravo najveći problem u komunikaciji taj što ljudi ne slušaju da bi razumjeli, nego slušaju da bi odgovorili. Biti spreman pozorno saslušati drugoga preduvjet je kvalitetne komunikacije u svim ljudskim odnosima, kako u privatnom životu (u braku i obitelji, među prijateljima i poznanicima), tako i u javnom životu (u školskoj nastavi, na radnom mjestu, u vjerskim zajednicama itd.). Tada se osoba koja govori osjeća poštivana, vrednovana, shvaćena i prihvaćena. I obrnuto, osoba koja sluša postaje sposobnija ući u dublji odnos s drugim. Parafrazirajući jednu poznatu misao kineskog filozofa Konfuciusa („Ne nastojim spoznati odgovore, nastojim shvatiti pitanja“) mogli bismo reći da je važnije razumjeti što drugi govori, nego li znati što ćemo mu odgovoriti.

²⁴ Definicije su citirane prema: Lidija ARAMBAŠIĆ, *Svemoć i nemoć komunikacijskog procesa. Priča o zelenom kvadratu i žutom šesterokutu*, Jastrebarsko, Naklada Slap, 2022., 19.

²⁵ Mark L. KNAPP – Judith A. HALL, *Neverbalna komunikacija u ljudskoj interakciji*, Jastrebarsko, Naklada Slap, 2010., 8-10 i 227-419.

Ljudska komunikacija može biti konstruktivna (pozitivna) ili dekonstruktivna (negativna). Pretpostavlja se da je za istinski razgovor ili dijalog poželjan konstruktivan način komuniciranja, koji se još naziva asertivnim. U psihologiji često se razlikuju četiri oblika ili stila komunikacije među ljudima: *agresivna komunikacija*, koja nameće svoje mišljenje s ciljem uspostavljanja kontrole nad ljudima i situacijama; *pasivna komunikacija*, kojom osoba devalvira sebe pred sugovornikom, najčešće iz osjećaja manje vrijednosti, odbačenosti ili pretjerane pristojnosti, pa se boji izreći svoje mišljenje ili osjećaje; *pasivno-agresivna komunikacija*, koja koristi mješavinu prvih dvaju stilova i označava pasivno suprotstavljanje drugome (indirektnu agresiju) izbjegavajući ili manipulirajući komunikacijom kako bi se sakrivalo vlastito mišljenje (biti svjestan problema, a ne ukazati na njega; „pričati jedno, a raditi drugo“ ili pak biti „general poslije bitke“).²⁶ Za razliku od ova tri „dekonstruktivna“ oblika komuniciranja, psihologija će naglasiti važnost *asertivne komunikacije*, koja je afirmativna i konstruktivna. Asertivnost (od lat. *asserere*, prisvojiti, tvrditi) može se definirati kao „sposobnost izražavanja vlastitih pozitivnih i negativnih misli i osjećaja na neagresivan način i bez kršenja prava druge osobe.“²⁷ Asertivno ponašanje, koje se može naučiti i vježbati, jednako uključuje pristojnost i odlučnost u izražavanja vlastitih stavova i osjećaja. Ono je dvosmjerni proces koje podrazumijeva poštovanje i sebe i sugovornika, a iz komunikacije nastoji izvući uvijek ono najbolje što će koristiti objema stranama.

Polazeći iz biblijsko-evanđeoske perspektive, konstruktivno ili asertivno ponašanje u srcu je zlatnog pravila evanđelja: „Sve, dakle, što želite da ljudi vama čine, činite i vi njima. To je, doista, Zakon i Proroci“ (Mt 7,12). To ujedno čini srž najveće zapovijedi u Zakonu: „Ljubi Gospodina Boga svojega svim srcem svojim, i svom dušom svojom, i svim umom svojim. [...] Ljubi svoga bližnjega kao sebe samoga. O tim dvjema zapovijedima visi sav Zakon i Proroci“ (Mt 22, 37-40). Prednjačiti u dobrim djelima i ljubiti svoga bližnjega kao što se ljubi Boga i samoga sebe trebalo bi biti temeljno pravilo vjerničkog ponašanja i načina ophođenja s drugima.

Potrebno je još reći da, ako je dijalog oblik komunikacije, nije svaka komunikacija dijalog. Naime, postoji radikalno antidijaloška komunikacija u, primjerice, autoritarnim, diktatorskim, represivnim ili manipulativnim oblicima komuniciranja i načinima ponašanja koji izvrću ljudske odnose i ponižavaju ljudsko dostojanstvo. Suprotno tome, dijalog je dobronamjerna komunikacija, koja uvažava drugoga i želi istinski razmjenjivati s drugim. Isto tako, dijalog nije običan razgovor, jer po svojoj naravi on zahvaća puno dublje aspekte ljudske egzistencije, koji često nadilaze same sugovornike. Međureligijski dijalog sa svim svojim „kodovima komuniciranja“ uvijek je svjestan manjkavosti ljudskih riječi, ali i svih potencijala uljudnog ponašanja.

²⁶ Usp. Vedrana ZOVAK, Asertivna komunikacija – kako ju naučiti, 1. dio, u: zenavrsna.com (posjećeno 20. svibnja 2022.).

²⁷ Isto.

1.2.2. *Pretpostavke i zapreke dijalogu: što dijalog jest, a što nije*

Kao izravan oblik komunikacije, dijalog ima svoje pretpostavke, ali i zapreke. Iako ćemo se kasnije još osvrnuti na njih, već sada ćemo istaknuti kako pravi dijalog najprije pretpostavlja *iskrenost* (ne formalizam), *dobronamjernost* (ne prozelitizam), *ravnopravnost* (ne dominaciju), *poštivanje različitosti* (bez relativizma), *prihvatanje da nas drugi promijeni* (bez sinkretizma).

S druge strane, dijalog može imati ili sučeliti se s određenim zaprekama, koje su često međusobno povezane. Glavna zapreka dijalogu je neznanje (o sebi i drugome), iz neznanja se rađaju predrasude (unaprijed stvorene predodžbe o drugome), predrasude rađaju strah (iracionalni osjećaj), koji može dovesti do psihološkog ili fizičkog nasilja. Velika zapreka dijalogu je i teret povijesti, najčešće uzrokovan ratovima, mržnjom i neprijateljskim odnosima između dvaju ili više naroda ili skupina, teret koji duboko obilježava kolektivnu i individualnu svijest kao i predodžbu i stav o drugome. Zapreke su također filozofske, teološke, ideološke, kulturalne, sociološke i druge razlike ukoliko se, više ili manje, međusobno isključuju. Zapreka dijalogu može biti i razina osobnog i općeg obrazovanja: obično manje obrazovani ljudi imaju više predrasuda i odbojnosti prema onome što ne poznaju, iako ne mora uvijek biti tako.

Nadalje, dijalog nije monolog, ni razgovor u kojem se drugoga ne sluša i ne čuje ("razgovor gluhih"). Iako teži međusobnom razumijevanju, dijalog nužno ne pretpostavlja slaganje. Još važnije, dijalog nipošto ne znači trpjeti ili podnositi (*tolerare*) drugoga. I upravo zato je dijalog puno više od tolerancije! Dijalog pretpostavlja susret i ulaženje u odnos s drugim, s poštovanjem i obzirnošću, kršćanski govoreći, s ljubavlju.²⁸ Dijalog je samo dio tog odnosa. Ali koliko dijalog omogućuje i oblikuje taj odnos, toliko još više odnos obogaćuje sam dijalog s obje strane. Kao čin komunikacije, dijalog priopćava i povezuje. Dijalog pretpostavlja otvorenost, uzajamnost, dinamičnost; sposobnost slušanja (primanja), razumijevanja i govorenja (davanja). Dijalog nadasve teži k zajedništvu (*communicare* ↔ *communio*), koje ne ukida, nego uključuje i daje puni smisao svakoj različitosti.

1.2.3. *Neke oznake i praktične napomene o dijalogu: Isus kao primjer*

Papa Pavao VI. u svojoj nastupnoj enciklici *Ecclesiam suam* stavio je dijalog u središte cjelokupnog poslanja Crkve u suvremenom svijetu, štoviše, sam „dijalog je evangelizacija“.²⁹ Taj dijalog promatra u okviru koncentričnih krugova, koji proizlaze jedan iz drugoga i međusobno se nadovezuju: dijalog Crkve s cijelim čovječanstvom, uključujući s ateistima (vanjski krug); dijalog Crkve sa sljedbenicima drugih religija, počevši od monoteista (središnji krug); dijalog s drugim

²⁸ Usp. Dennis GIRA, *S onu stranu tolerancije. Susret religija*, 23-25.

²⁹ Usp. PAVAO VI., *Ecclesiam suam – Crkvu svoju. Enciklika o putovima kojima Katolička Crkva treba da izvršuje u naše doba svoju zadaću* (6. VIII. 1964.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1979., br. 66 (dalje: ES).

kršćanskim konfesijama i dijalog unutar same Katoličke Crkve (prvotni krug iz kojeg proizlaze drugi i kojega jačaju ostali krugovi) (usp. ES 100-119). Za papu Pavla VI. „dijalog ima svoje ishodište u samome Bogu“ i u dijaloškoj naravi Božje objave (usp. ES 72). Crkva se nadovezuje i nastavlja taj „dijalog spasenja“ (*colloquium salutis*) koje je Bog prvi započeo objavljujući se ljudskom rodu u povijesti (usp. ES 73-74). Pavao VI. na dijalog gleda između ostaloga kao na „sredstvo za povezivanje duša“ (ES 83). Ujedno ističe četiri glavne oznake dijaloga: *jasnoću* (razumljivost), *blagost* (poniznost, poput Isusove), *povjerenje* (u sebe i u sugovornika) i *razboritost* (uvažavanje sugovornikove sposobnosti i okolnosti dijaloga) (usp. ES 84). Još ćemo se vratiti na ovu inspirativnu encikliku u kojoj, po prvi put u svojoj povijesti, Crkva progovara o dijalogu, kao i na naučavanje Drugog vatikanskog koncila na tu temu.

U svjetlu poslijekoncilskog naučavanja Katoličke Crkve, bosanski franjevac Ivan Šarčević navodi sedam praktičnih napomena za ostvarivanje dijaloga: 1. najprije treba *htjeti dijalog* (bez trajnog htjenja, nema dijaloga); 2. *prihvatiti drugoga u njegovoj različitosti* (poštivati dostojanstvo i slobodu sugovornika te iz dijaloga izići obostrano promijenjeni i obogaćeni); 3. dijalog uključuje *duhovnost* (unutarnju sabranost i duhovni stav koji je željan i sposoban komunicirati s nutrinom drugoga) i 4. *gostoljubivu šutnju* (u kojoj se drugi osjeća dobro došao i sigurnim); 5. *prihvatiti drugoga i „smetnje“ koje prekidaju dijalog* (drugi i smetnje koje prekidaju govor imaju prednost pred našim govorom); 6. *suspenziju sebe i empatiju za drugoga* (znati se suzdržati od vlastitih prohtjeva i znati se poistovjetiti s drugim); 7. *odgovornost za razliku bližnjega* (koja pretpostavlja zdravo i konstruktivno suočavanje s konfliktima, istinoljubivo i u vidu zajedničkog dobra).³⁰ Ove praktične napomene važne su za svaki dijalog, osobito u (post)konfliktnim kontekstima kao što je Bosna i Hercegovina, iz koje potječe fra Ivan Šarčević i u kojem međureligijski dijalog igra veoma važnu, iako podcijenjenju, ulogu u ostvarivanju mirnoga suživota među pripadnicima različitih naroda i vjerskih zajednica koje ondje obitavaju. Odatle još veća hitnost međureligijskog dijaloga u toj zemlji.

Spomenute napomene o dijalogu proizlaze iz duha altruističke susretljivosti koji je vlastit evanđelju. U toj perspektivi, fra Ivan Šarčević ističe, također, tri načina kako sam Isus susreće i razgovora s drugima. Najprije, u svojoj otvorenosti Isus je susretao i razgovarao sa svim ljudima, osobito s marginaliziranima, nepoželjnim i odbačenima ondašnjeg društva (grešnici, bludnici, carinici, Samarijanci, slijepi, sakati...) te je osobito *uspostavljao dijalog gdje ga nema*, odnosno, gdje su ljudi prestali razgovarati i udaljili se jedni od drugih. Nadalje, Isus je s drugima *razgovarao sa zahtjevom obraćenja*, tj. da drugog potakne na životni iskorak kojim će krenuti novim početkom i razviti se kao osoba, a ne da ostane na nultoj točki. Napokon, Isus je najčešće ulazio u dijalog s ljudima oko njihovih najobičnijih svakodnevnih potreba i pitanja (pitanje tjelesnoga, ali još više duševnog zdravlja, pitanje imanja, bogoslužja, grijeha, spasenja itd.), ali je sugovornika uvijek upućivao *prema praktičnoj ljubavi*, tražeći od njega da drugima praktično

³⁰ Usp. Ivan ŠARČEVIĆ, *Dijalog iz vjere*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2021., 40-45.

posvjedoči životnu promjenu koju je doživio nakon susreta s njim: *Idi, pa i ti čini tako!* (usp. Lk 10, 25-37 i dr.).³¹ Isus, svojim mnogobrojnim dijalozima zapisanima u evanđeljima, jasno svjedoči kako „dijalog ne završava prekidom komunikacije, niti završava na verbalnoj razini. On ima svoju posljedicu u praktičnoj ljubavi i njome se jedino verificira. Dijalogu je perspektiva stvaralačka ljubav i kada je sugovornik ili ljubljena osoba odsutna.“³²

Duhovna dimenzija dijaloga je naročito važna u dijalogu koji počiva na religioznim temeljima i koji je upućen prema transcendentnom, odnosno, božanskom principu. Štoviše, iz kršćanske teološke perspektive, postoji vrlo uska povezanost između dijaloga i molitve, jer se molitva često shvaća upravo kao dijalog vjernika s Bogom, dijalog koji određuje također odnos vjernika prema drugim ljudima, tako i prema vjernicima drugih religijskih tradicija. Kao najintimniji odnos s Bogom, molitva ne povezuje samo čovjeka s Bogom, nego smjera i k duhovnom jedinstvu cijelog ljudskog roda. Tako fra Anđelko Domazet među duhovne osobine dijaloga ističe *otvorenost srca* (prema Bogu i drugim ljudima), *duh poniznosti* (iskrenost, skromnost), *svijest nerazrješivog jedinstva svih ljudi* (jedinstvo ljudske obitelji u Bogu stvoritelju) i *prijelaz od tolerancije do neuvjetovane ljubavi* (koja se ne svodi na trpljenje drugoga, nego je, ugledana u Isusa Krista, kadra ljubiti i svog neprijatelja).³³ Pod tim vidom, „dijalog je plod duhovne slobode“³⁴ koja izvire, prije svega, iz molitve: „Molitva je stoga povlašteno mjesto gdje učimo nadilaziti različite predrasude stvarajući na taj način preduvjete za kulturu dijaloga. U molitvi dolazi da izražaja način kako druge vidimo: da ih vidimo pred Bogom i da ih ljubimo u većem suglasju s duhom evanđelja.“³⁵

Dijalog je nezaobilazan način komuniciranja u današnjem civiliziranom svijetu. Graditi „kulturu tolerancije“ i „kulturu mira“ nije moguće bez promicanja i razvijanja „kulture susreta“ i „kulture dijaloga“. To je posebno važno u vremenu u kojem prevladava individualizam, ali i mnogi stereotipi o drugim religijama, kulturama, narodima i civilizacijama. Međutim, tolerancija i dijalog traže poseban mentalitet, koji je spreman drugim osobama i svakoj stvarnosti prilaziti bez predrasuda i isključivosti, nego na susretljiv i dobronamjieran način. Taj mentalitet bi osobito trebao biti prisutan kod kršćana, koji vjeruju da je Bog svojim utjelovljenjem u osobi Isusa Krista, „Riječ [koja je] tijelom postala“ (Iv 1,14), ušao u novi i nepovratni dijalog s čovječanstvom. Upravo u perspektivi utjelovljenja, dijalog kršćana sa svijetom i sa sljedbenicima drugih religija poprima sav svoj smisao. Taj dijalog, kao što ističe papa Pavao VI., sudjeluje u „dijalogu spasenja“ koji je započeo Bog objavljujući se u ljudskoj povijesti. Odbijati sudjelovati u takvom dijalogu osudilo bi Božju Riječ da ostane „bez tijela“, tj. bez doticaja sa svijetom i ostatkom čovječanstva.

³¹ Usp. *Isto*, 46-47.

³² *Isto*, 48.

³³ Usp. Anđelko DOMAZET, Molitva i dijalog, u: Bože VULETA – Ante VUČKOVIĆ – Ivan MILANOVIĆ LITRE (ur.), *Dijalogom do mira. Zbornik radova u čast dr. Željku Mardešiću*, Split, Franjevački institut za kulturu mira, 2005., 175-180.

³⁴ *Isto*, 181.

³⁵ *Isto*, 180.

I obrnuto, u dijalogu s drugima, kršćanin produbljuje vlastiti dijalog s Bogom i na svoj način, makar skromno i neprimjetno, pridonosi miru u svijetu i skladu među ljudima.³⁶

1.3. Pojam „religija“

Međureligijski dijalog odnosi se na dijalog među sljedbenicima različitih religija. No, kako smo već napomenuli, rijetko kada religije, kao takve, dijalogiziraju među sobom, nego dijalogiziraju preko konkretnih ljudi koji, kao vjernici, pripadaju dotičnoj religiji. Na temelju toga, iako je rjeđe zastupljena, dosta je opravdana sintagma „međuvjerski dijalog“ jer obuhvaća i vjeru i vjernika kao osobu i religiju (koju se ponekad poistovjećuje s „vjerom“), dok je raširenija sintagma „međureligijski dijalog“ po sebi više usredotočena na samu religiju, u kolektivnom ili institucionalnom smislu. U svakom slučaju, potrebno je ovdje pokušati jasnije definirati sam pojam religije, kako bi se bolje razumjelo što religija jest, što sve podrazumijeva i što bi se od nje moglo očekivati. To je posebno važno jer, s jedne strane, religija nije nipošto jednoznačan pojam, s druge strane, činjenica je da u današnjem (post)modernom i sekulariziranom svijetu religija obično nije na najboljem glasu. Definicije religije crpit ćemo poglavito iz zapadno-filozofske i biblijsko-kršćanske kulture, koja nam je najbliža, iako smo svjesni da pojam i složena stvarnost „religije“ može imati drukčija značenja u drugim religijskim i kulturalnim tradicijama.

1.3.1. Višeznačnost pojma „religija“

Pojam „religija“ dolazi iz latinske riječi *religio*, koja pokriva čak oko sto pedeset značenja. Većina tih značenja se podudara i prirodno se nadovezuje jedno na drugo, iako svaki na svoj način ističe pojedine aspekte religije, bilo u subjektivnom (osobnom, doživljajnom), bilo u objektivnom (izvanjskom, formalnom) smislu. Latinski pojam *religio* može, na primjer, značiti: (krajnja) savjesnost, skrupuloznost; nemir, strah, sumnja; obzirnost, čestitost; pobožnost, strahopoštovanje pred bogovima, praznovjerje; vjerski obredi općenito i izvršavanje pobožnih običaja; sve što se odnosi na „sveto“ općenito (sveti predmeti, mjesta, službe; dužnost, obveza), itd.³⁷ Nadovezujući se na rimski vjerski sustav, sljedeća definicija pojma *religio* pojašnjava ovim riječima: „u doživljajnom smislu osjećaj sveta straha i obveze, pobožan zazor od olaka ophođenja s vjerskim zabranama, obazrivo, gdje i praznovjerno ustezanje pred svetim uopće.“³⁸

³⁶ Ante KUSIĆ, Dijalog u kontekstu međuljudskih odnosa, u: Frano PRCELA (Hsg., ur.), *Dialog. Auf dem Weg zur Wahrheit und zum Glauben. Festschrift für Augustin Pavlović OP – Dijalog. Na putu do istine i vjere. Zbornik u čast Augustina Pavlovića OP*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, Hrvatska dominikanska provincija – Mainz, Matthias-Grünwald Verlag, 1996., 353-361; Anto MIŠIĆ, Međureligijski dijalog – prinos općoj kulturi dijaloga, u: *Obnovljeni život*, 57 (2002.) 4, 455-465.

³⁷ Jozo MAREVIĆ, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik, II*, Zagreb, Matica hrvatska, 2000., 2680-2682.

³⁸ Religija, u: *Opći religijski leksikon*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002., 804.

U grčkom jeziku najbliži pojmovi vezani uz „religiju“ su *threskeía* ili *therapeía* (*tòn theòn*), koji se obično na latinski prevlađaju s riječju *cultus* (od glagola *colēre*: obraditi, kultivirati, njegovati (liječiti); služiti; štovati (bogove), sveta služba, bogoštovlje), također *latreia*, koji se latinski prevlađa sa *servitus* (štovanje, (bogo)služenje). U Novom zavjetu, nalazimo sljedeće grčke pojmove i izraze: *eúlabeis* (lat. *religiosus*, hrv. pobožan, Dj 2,5); *eúsebès kai foboúmenos tòn theòn* (lat. *religiosus et timens*, hrv. pobožan i bogobožan, Dj 10,2); *sebaménos* (lat. *colentes*, hrv. bogobožan, Dj 13,50); *threskòs* (lat. *religiosum*, hrv. bogoljubljan, Jak 1,26); *threskeía* (lat. *religio*, hrv. bogoljubnost, Jak 1,27, štovanje, Kol 2,18). U starogrčkoj mitologiji, najuži pojam vezan uz religiju je *mythos* (priča, priča o bogovima), kojeg će grčka filozofija nadomjestiti pojmom *logos* (riječ, govor, razum, duhovna snaga kozmosa itd.), smatrajući da mitovi u narodu obdržavaju praznovjerje, dok *logos* izražava „religiju razuma“ koju nudi filozofija kao „prijateljicu mudrosti“ (*philo-sophia*), a ne bogova. Zanimljivo je pak podsjetiti kako su prvi kršćani, kad bi govorili o „kršćanstvu“, koristili riječ „Put“ (grč. *hodos*, Dj 9,2), a još češće riječi „Crkva“ (grč. *ekklesía*, dosl. skup pozvanih) i „Agape“ (grč. *ágapē*, sebedarna ljubav, koju predstavlja euharistija). Smatra se da je prvi koji je uveo pojam „kršćanstvo“ (*christianismus*) bio Laktancije, krajem 3. stoljeća. Prvi apologeti su o kršćanstvu pak govorili kao o „pravoj filozofiji“ (Justin, 2. stoljeće), a tek kasnije kao o „pravoj religiji“ (Augustin, *De vera religione*, 4. stoljeće).³⁹

Latinski i grčki pojmovi religiju pretežito vežu, dakle, uz štovanje bogova ili Boga, pobožnost, bogoslužje. Druge religijske tradicije imaju svoje riječi i koncepte kojim izražavaju „religiju“, a koji proizlaze iz njihova vlastita shvaćanja Boga i Božje objave (za monoteističke religije) ili sveprisutne božanske ili duhovne sile koja prožima svemir i čovjekov život (za istočne i dalekoistočne religije). Židovstvo će stvarnost religije najradije izraziti hebrejskim pojmovima *Torah* (uputa, učenje, pouka, usmjerenje, Zakon) i *halakha* (put i način života, prema Talmudu). U islamu arapski pojam za religiju je *al-dîn* (dosl. sud, obveza), koji označava religiju u formalnom ili izvanjskom smislu riječi, kao dužnu praksu koja oblikuje sadašnji i budući život, dok sama riječ *islâm* (od glagola *'aslama*) doslovno znači pokornost, u smislu potpunog i bezuvjetnog predanja Bogu što, za islamsko učenje, sačinjava bit svake religije (particip *muslîm*, tj. musliman, označava osobu koja se, izvršivši *čin islama*, pokorila Bogu). Muslimanski mistici koristit će izraze poput *dîn al-haqq* (religija istine) i *al-dîn al-qayyîm* (vječna, nepromjenljiva religija). U hinduizmu izraz koji najšire obuhvaća smisao i stvarnost religije je sanskrtski pojam *dharma* (dosl. ono što čvrsto stoji), odnosno, *sanātana dharma* (dosl. trajni Red, u smislu vječnog Zakona postojanja; pravilo ponašanja, put izbavljenja). Budizam je sačuvao riječ *dharma*, na jeziku pali *dhmma*, ali referirajući se prije svega na Budino naučavanje. U središtu tradicionalnih kineskih religija nalazi se pojam *chia*, koji jednako označava duhovnu i tjelesnu snagu ili nauk koji treba slijediti. Konfucijanizam i taoizam poglavito koriste riječ *tao* (dosl. Put, koji vodi k Prapočelu), a šintoizam upotrebljava riječ *shintô* (dosl. put bogova).⁴⁰

³⁹ Usp. Tomislav IVANČIĆ, *Religija i religije: morfologija, fenomenologija i teologija religija*, Zagreb, Teovizija, 2007., 17.

⁴⁰ Usp. *Isto*.

1.3.2. Religija između „čitanja“ (relegere) i „povezivanja“ (religare)

Podrijetlo latinskog pojma *religio* obično se objašnjava pomoću dviju etimologija: *relegere* (ponovno čitati) i *religare* (povezivati). Na etimologiju *relegere* pozivao se Ciceron (-106.-43.), koji je smatrao da se „sve što spada na kult bogova nekako ponovno *odčitava* i tako stvara religijsku praksu“ (usp. *De natura deorum*, II, 28). Religija je ispunjavanje dužnosti prema višim silama i posvećenje stalno nove pažnje božanstvu (uso. *De natura deorum*, II, 72). Za Cicerona, religija ima važnu kohezijsku ulogu u društvu: svojim obredima i tradicionalnim običajima ona je temelj morala, poštovanja i mira među ljudima.⁴¹ Ciceron je odlučno razlikovao religiju od praznovjerja, odnosno suprotstavljao je religioznog čovjeka od praznovjernog čovjeka: „Praznovjernima zovu one koji cijele dane izvode molitve i prikazuju žrtve da bi im djeca ostala na životu [*superstites essent*]. Ali oni koji brižno [*diligenter*] ispituju sve što se odnosi na štovanje bogova i tako reći to ‘iznova čitaju’ [*relegerent*], oni su religiozni. [...] Tako su izrazi praznovjerno i religiozno dobili značenja, prvo pogrdno [*nomen vitii*], drugi pohvalno [*nomen laudis*].“⁴² Prema Ciceronu, religija i istinska religioznost uključuju, dakle, intelekt, tj. unutarnju sposobnost razmatranja, rasuđivanja i vrednovanja. To dobro primjećuje Fabrice Hadjadj: „Religiozan čovjek, pak, sa svoje strane, uvijek iznova iščitava svoju baštinu. Ne odbacuje ju, još manje ju rabi kao sredstvo ili oruđe. Prihvaća ju kritički, racionalno, odabirući, dakle, više unutarnje i osobno. Njezino ponovno čitanje, umjesto da bude radi odbacivanja teksta, povratak je k slovu da se iz njega izluči duh.“⁴³

Druga etimologija pojam religije objašnjava pomoću glagola *religare*, koji znači povezivati, okupljati. Na tu etimologiju uglavnom su se pozivali kršćanski autori poput Laktancija (240.-320.), za kojeg je religija predstavljala povezanost s božanstvom (*De divina institutione*). Na tom tragu, za Servija (4.-5. st.) religija povezuje ono što je odvojeno. Iz toga će sveti Augustin (354.-430.), na temelju svog nauka o istočnom grijehu, zaključiti kako je prava religija ona „kojom se duša u pomirenju ponovno povezuje s Bogom od kojega se nekako otrgla“ (*De vera religione*, LV, 133). Prema Tomislavu Ivančiću, Ciceron je religiju promatrao više objektivno ili sociološki, kao izvanjski fenomen, naglašavajući obredni, društveni i tradicijski značaj religije, dok je sveti Augustin više isticao subjektivni ili psihološki aspekt religije, utemeljen na unutarnjem obraćenju i povezanost s Bogom. Ova dva čimbenika religije (unutarnji i izvanjski) pretpostavljaju jedan drugoga i nadopunjuju se.⁴⁴

⁴¹ Usp. *Isto*, 16.

⁴² CICERON, *De natura deorum*, II., 71-72, citirano prema: Fabrice HADJADJ, *Kad se sve tako ima raspasti. Razmišljanja o svršetku kulture i moderniteta*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2019., 149.

⁴³ *Isto*, 150.

⁴⁴ Usp. Tomislav IVANČIĆ, *Religija i religije: morfologija, fenomenologija i teologija religija*, 16.

1.3.3. *Izvanjski i unutarnji aspekt religije*

Iz ove perspektive, Tomislav Ivančić nudi kratku, ali vrlo konkretnu definiciju religije: „Religija je u objektivnom smislu skup nazora, pravila i uredaba u kojima se izražava religioznost. Ona ima nauk, moral i kult kao tri sastavna dijela.“⁴⁵ Ova definicija objektivno zahvaća religiju izvana, ističući formalni sadržaj svake religije: nauk, moral i kult (*religio quae*). Međutim, Ivančić isto tako pojašnjava kako „religija ima svoj izvor u čovjekovoj religioznosti [lat. *religiositas*]. Religioznost čovjeka je njegova sposobnost i potreba da traži smisao života u Bogu.“⁴⁶ Tu se pak ističe unutarnji ili osobni sadržaj religije (*religio qua*), koji proizlazi iz religiozne naravi svojstvene čovjeku (*homo religiosus*), po kojoj je čovjek biće otvoren transcendenciji ili Bogu (*homo capax Dei*). U toj otvorenosti Bogu, čovjek „iznova iščitava“ (*relegere*) smisao svoje egzistencije i sebe „povezuje“ (*religare*) s Apsolutom, odnosno, s Bogom.⁴⁷

Sjedeća definicija religije dobro ističe povezanost između subjektivnog i objektivnog aspekta, razlikujući religiju kroz unutarnju (duhovnu) dimenziju čovjeka i izvanjski sadržaj (riječi, geste, ustanova, kultura, civilizacija itd.) kojemu religiozan čovjek pripada i uz kojeg prijanja. Kolikogod taj odnos između subjektivnog i objektivnog bio komplementaran, toliko može također biti prožet napetošću i međusobnom isključivošću: „Religija je sustav vjerovanja, etičkih vrijednosti i čina kojima čovjek izražava svoj odnos prema svetomu. Taj odnos može biti subjektivan i objektivni. Kad je subjektivan, očituje se u osobnom štovanju i klanjanju, pa je riječ o religioznosti. Kad se odnos prema svetom objektivira u riječi (molitveni, vjeroispovijedni, dogmatski i pravni obrasci), gesti (obredi), predmetu (sakralni predmeti i objekti) i religijskoj zajednici, riječ je o objektivnoj religiji ili religijskoj ustanovi. Između subjektivnoga i objektivnoga religijskog pola postoji komplementarnost, ali i napetost, a katkad i isključivost. Religijska ustanova omogućuje društveno i civilizacijsko posredovanje subjektivnoga religioznog iskustva, daje mu mjeru, ali i sputava njegov polet. Osobno produbljivanje i pounutrašnjivanje odnosa prema svetomu čuva religijsko iskustvo od obrednoga i dogmatskog ukrućivanja i formalizma, ali se izvrgava opasnosti subjektivističkog zastranjenja. Katkad se ta dva polja posve razdvajaju.“⁴⁸

Ovo razlikovanje unutarnjeg i izvanjskog aspekta religije veoma je važno za shvaćanje međureligijskog dijaloga. Fenomenološki gledajući, religije se objektivno razlikuju po svojoj izvanjskoj formi (nauku, moralu i kultu) iolikogod ta forma bila važna i nezaobilazna, ona ne smije biti zapreka susretu i dijalogu. Međureligijski dijalog svoje prvotno polazište crpi pak iz unutarnje dimenzije religije, utemeljene na religioznom iskustvu koje duhovno povezuje sljedbenike

⁴⁵ *Isto*, 17.

⁴⁶ *Isto*, 13.

⁴⁷ O etimologiji i smislu riječi „religija“, vidi također: Dennis GIRA, *S onu stranu tolerancije. Susret religija*, 28-31.

⁴⁸ Religija, u: *Opći religijski leksikon*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002., 798.

različitih religija, neovisno o tome radi li se o „iskustvu svetoga“ (Rudolf Otto) u širem smislu ili o osobnom iskustvu Boga. Naravno, vrlo je važno kakvo poimanje Boga, božanskog ili svetoga određena religija ima, jer o tome izravno ovisi njezino razumijevanje čovjeka, izbavljenja ili spasenja, pa tako i odnosa među ljudima i samoga dijaloga. Unatoč tome, dobro je ovdje ponoviti kako se u međureligijskom dijalogu, kao u svakom dijalogu, ponajprije susreću konkretne osobe, ovdje kao vjernici, a tek poslije i preko njih religijski, doktrinarni ili drugi sustavi.⁴⁹ U toj perspektivi, umjesto međureligijskog dijaloga, neki će autori radije naglasiti potrebu za „intrareligijskim dijalogom“ (Raimon Panikkar) koji upravo polazi od unutarnjeg, tj. duhovnog iskustva svakog sugovornika, koji se pak, preko susreta i dijaloga s duhovnim iskustvom drugoga, vraća k vlastitoj nutрини na promijenjeni način, odnosno, duhovno i ljudski obogaćen.⁵⁰

1.4. Međureligijski dijalog

Dijalog među pripadnicima različitih religija ili vjeroispovijesti događao se od davnina, svugdje gdje su kao ljudi i vjernici živjeli jedni uz druge i dijelili zajedničku sudbinu. O glavnim povijesnim etapama koje su, od antike do našega vremena, obilježile ono što danas nazivamo „međureligijskim dijalogom“ namjeravamo posvetiti posebno poglavlje u novom i proširenom izdanju ove knjige.⁵¹ Za sada ćemo samo podsjetiti kako je međureligijski dijalog, barem među velikim religijskim tradicijama svijeta – između monoteističkih religija (židovstva, kršćanstva i islama) te s velikim istočnjačkim religijama (kao što su hinduizam, budizam, konfucijanizam, taoizam, šintoizam itd.) – na sveopćoj razini ipak novija pojava, koja se sustavnije intenzivirala tek od Drugog vatikanskog koncila naovamo.

Upravo zbog te povijesne novosti ponekad je teško reći što međureligijski dijalog doista jest i što sve obuhvaća, odnosno, lakše je odrediti što sigurno nije. Tako, primjerice, međureligijski dijalog nije polemika (od grčke riječi *pólemos*, rat, ovdje međusobno prepiranje o vjeri) ni apologetika (isključiva obrana vlastitih uvjerenja i stajališta) ni prozelitizam (nastojanje da se drugoga obrati na svoju vjeru). Dijalog isključuje predrasude i nesnošljivost prema drugome.

⁴⁹ Usp. Stjepan KUŠAR, Dijalog vode osobe, a ne sustavi ni doktrine. Prilog Vjekoslava Bajsica razumijevanju dijaloga, u: Bože VULETA – Ante VUČKOVIĆ – Ivan MILANOVIĆ LITRE, *Dijalogom do mira. Zbornik radova u čast dr. Željku Mardešiću*, Split, Franjevački institut za kulturu mira, 2005., 48-58.

⁵⁰ Usp. Jacques DUPUIS, Dialogue interreligieux, u: René LATOURELLE – Rino FISICHELLA (ur.), *Dictionnaire de théologie fondamentale*, Montréal, Éditions Bellarmin – Paris, Éditions du Cerf, 1992., 260-261.

⁵¹ Kao uvodni pregled o odnosu kršćanstva prema drugim religijama i o povijesti međureligijskog dijaloga, vidi: Jean-Claude BASSET, *Le dialogue interreligieux. Histoire et avenir*, Paris, Éditions du Cerf, 1996., 67-235 (I. dio knjige, poglavlja 1-4); Jacques DUPUIS, *Vers une théologie chrétienne du pluralisme religieux*, Paris, Éditions du Cerf, 1999., osobito 51-319 (I. dio knjige, poglavlja 1-7); Jacques DUPUIS, *La rencontre du christianisme et des religions. De l'affrontement au dialogue*, Paris, Éditions du Cerf, 2002. Na hrvatskom jeziku, osobito iz perspektive triju monoteističkih religija: P. NAVÉ LEVINSON – G. EVERS – D. KHALID, Dijalog, u: Adel Th. KHOURY (prir.), *Leksikon temeljnih religijskih pojmova. Židovstvo, kršćanstvo, islam*, Zagreb, Prometej, 2005., 99-105; Nikola BIŽACA, *Ogledi iz teologije religija*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2008., 13-52.

Međureligijski dijalog nije ni puka rasprava (između religijskih stručnjaka koji razmjenjuju znanstvenom „nepristranošću“), još manje irenizam (izbjegavanje govoriti istinu radi lažne pomirljivosti). Važno je naglasiti kako međureligijski dijalog nipošto nije relativizam (omalovažavanje ili negiranje temeljnih istina vlastite vjere) ni sinkretizam (miješanje i sjedinjenje različitih vjerskih sadržaja).⁵² Međureligijski dijalog pretpostavlja susret između osoba koje su ukorijenjene u svojoj vjerskoj tradiciji, koje prakticiraju i dobro poznaju svoju vjeru, a koje su opet otvorene upoznavanju religijske tradicije drugoga te spremne međusobno razgovarati u ravnopravnosti i s poštovanjem.

Na temelju ovih polazišta, međureligijski dijalog može se definirati na različite načine, počevši od užeg do šireg shvaćanja same riječi dijalog ili ovisno koji se aspekt međureligijskog dijaloga želi naglasiti: onaj osobni (susret), doktrinarni (o kojem ovisi vjernički identitet) ili etički (zajedno zalaganje za dobro) itd. Izdvojit ćemo ovdje četiri definicije, koje se na neki način nadopunjuju i koje zaslužuju pozornije čitanje i razumijevanje:

- U najužem i bitnom smislu dijalog je „razmjena riječi i uzajamnog slušanja koje uključuje dvije ili više osoba, u isto vrijeme različitih i jednakih.“⁵³
- „Pod dijalogom se u najširem smislu razumijeva oblik susreta i komuniciranja između osoba, skupina ili zajednica, koje se uzajamno priznaju kao ravnopravni partneri s ciljem da uklanjaju predrasude, da pospješuju međusobno razumijevanje i da zajedno rade na ciljevima i projektima. [...] Kod međureligijskog dijaloga posebno mjesto zauzima dijalog ili trijalog između Židova, kršćana i muslimana.“⁵⁴
- „Riječ je [...] o dijalogu između vjernika različitih religija, koji su uvjereni u istinitost svojih vjerovanja, a koji ipak žele uspostaviti i nastaviti dijalog o sadržajima i posljedicama svojih religioznih uvjerenja s osobama koje drukčije vjeruju.“⁵⁵
- „Dijalog među sljedbenicima različitih religija. Svrha mu je pridonijeti mirnu suživotu i međusobnu razumijevanju religijskih i konfesijskih zajednica. Stoga međureligijski dijalog ne ide za nekim dogmatskim, moralnim i kulturnim zajedništvom, već za upoznavanjem druge religije uz čuvanje vlastitog identiteta. Ipak, pretpostavlja neke temeljne stavove: jedinstvo ljudskog roda, potrebu sveopćeg spasenja i prisutnost božanskog u ljudskom životu.“⁵⁶

⁵² Usp. Arij ROEST CROLLIUS, Dijalog, međureligijski, u: *Enciklopedijski teološki rječnik*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2009., 190-191.

⁵³ Jean-Claude BASSET, *Le dialogue interreligieux. Histoire et avenir*, 25.

⁵⁴ G. EVERS, Dijalog [Kršćanski], u: Adel Th. KHOURY (prir.), *Leksikon temeljnih religijskih pojmova. Židovstvo, kršćanstvo, islam*, 101.

⁵⁵ Arij ROEST CROLLIUS, Dijalog, međureligijski, 191.

⁵⁶ Međureligijski dijalog, u: *Opći religijski leksikon*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002., 564.

Za kršćane važno je razlikovati ekumenizam od međureligijskog dijaloga. Dok se međureligijski dijalog odnosi na sve religije, ekumenizam (od novolatinskog *oecumenismus*, od grč. οἰκουμένη, naseljena zemlja, zajednička kuća ili dom) prvenstveno označava nastojanje oko pomirenja, suradnje, zbližavanja i jedinstva kršćanskih crkava, odnosno, unutar-kršćanski dijalog između (rimo)katolika, pravoslavaca i protestanata. Međutim, s obzirom na međusobnu povezanost različitih civilizacija, kultura i religija u današnjem globaliziranom svijetu, kao i na teološke izazove religijskog pluralizma, sve se češće govori o „međureligijskom ekumenizmu“ u smislu suodgovornosti sljedbenika različitih religijskih tradicija za svijet kao „zajedničkom domu“. ⁵⁷ Isto tako, međureligijski dijalog se katkad proširuje i na područje međusvjetonazorskog dijaloga koji u širem smislu uključuje dijalog s ljudima različitih, tako i „nevjernih“ uvjerenja (dijalog s ateistima, agnosticima itd.). ⁵⁸ Iz kršćanske perspektive, dijalog sa sljedbenicima drugih religija može biti dobar poticaj da se ojača blizina i dijalog među samim kršćanima. Ekumenski dijalog daje pak kršćanima veću vjerodostojnost kako u međureligijskom dijalogu tako i u dijalogu s ljudima drugih svjetonazora.

U svakom slučaju, međureligijski dijalog je miroljubiv i nenasilan oblik komunikacije koji proizlazi iz vjerskih uvjerenja i koji je primijenjen prije svega na vjerska pitanja. Kroz bolje razumijevanje onoga što vjernike zbližava i razlikuje te zahvaljujući vezama koje se stvaraju i razvijaju tijekom redovitih međusobnih susreta, međureligijski dijalog može postati vrlo učinkovito sredstvo za izgradnju društvene kohezije i mira. Prakticiranje međureligijskog dijaloga vodi k jasnijem prepoznavanju različitosti i sličnosti između religijskih tradicija, pridonosi ostvarivanju zajedništva i jedinstva među ljudima i vjernicima, boljem poznavanju sebe i potvrđivanju vlastitog identiteta, razvijanju empatije i otvaranju prema različitosti, održavanju iskrenosti u dijalogu, promicanju slobode savjesti i izražavanja, kojima pripada i sloboda vjeroispovijesti. ⁵⁹

1.4.1. *Shvaćanje i oblici međureligijskog dijaloga prema dokumentu* Dijalog i navještaj

Katolička Crkva u svojim službenim dokumentima posvećenima odnosima sa sljedbenicima drugih religija detaljno se osvrće na razne načine kako, iz katoličke perspektive, razumijevati i prakticirati međureligijski dijalog (više o tome u drugom poglavlju ove knjige). Za sada ćemo se samo kratko osvrnuti na dokument Papinskog vijeća za međureligijski dijalog, znakovito

⁵⁷ Usp. Monique AEBISCHER-CRETTOL, *Vers un œcumenisme interreligieux. Jalons pour une théologie chrétienne du dialogue interreligieux*, Paris, Éditions du Cerf, 2001., 21-24 sl.

⁵⁸ Dobar primjer takvog dijaloga među vjerskim i drugim svjetonazorima, vidi u: Zoran GROZDANOV – Nebojša ZELIČ (ur.), *Vjera u dijalog – Sekularno i religijsko u razgovoru*, Rijeka, Ex Libris, ²2018.

⁵⁹ Usp. Michel SANTIER, *Le dialogue interreligieux, Fondements et objectifs*, Paris, Secrétariat général de la Conférence des évêques de France, 2009., 8-11. (Documents Épiscopat, 4/2009.).

naslovljen *Dijalog i navještaj*.⁶⁰ Taj važan i teološki veoma poticajan dokument razlikuje tri načina shvaćanja dijaloga:

- „Na prvom mjestu, na čisto ljudskoj razini, dijalog *označava uzajamnu komunikaciju* kako bi se postigao *zajednički cilj* ili, na dubljoj razini, *međusobno zajedništvo*.“ [Kurzivom istaknuo T.K.]
- „Na drugom mjestu, dijalog može biti smatran kao *stav poštivanja i prijateljstva* koji prodire ili bi trebao prodirati u sva nastojanja koja tvore evangelizacijsko poslanje Crkve. To može biti nazvano – s razlogom – ‘duh dijaloga’.“
- „Na trećem mjestu, u stanju religijskog pluralizma dijalog označava ‘*sveukupnost međuvjerskih odnosa*, pozitivnih i korisnih, s osobama i zajednicama drugih vjera *radi međusobnog upoznavanja i uzajamnog obogaćivanja*’, u poslušnosti istini i u poštovanju slobode. To uključuje kako svjedočenje tako i otkrivanje odnosnih vjerskih uvjerenja“ (DA 9).⁶¹ Dokument upravo ovo treće shvaćanje dijaloga uzima za svoje polazište.

Po ovim opisima dijaloga, ponovno uviđamo da međureligijski dijalog pretpostavlja *međusobnu komunikaciju, zajednički cilj i međusobno zajedništvo, stav poštivanja i prijateljstva*, ali isto tako obuhvaća *sveukupnost međuvjerskih odnosa* kako na individualnoj tako i na institucionalnoj razini, tj. službeni odnosi između poglavara vjerskih zajednica.

Temeljeći se na dokument *Dijalog i misije*, dokument *Dijalog i navještaj* ističe također četiri oblika međureligijskog dijaloga:

- a) *Dijalog života* u kojemu se osobe trude živjeti u duhu otvorenosti i dobrosusjedskih odnosa dijeleći svoje radosti i teškoće, svoje ljudske probleme i brige. [Ponekad nazvan *egzistencijalnim dijalogom*.]
- b) *Dijalog dijela* u kojemu kršćani i drugi surađuju u vidu općeg razvoja i oslobođenja puka. [Nazvan i *etičkim dijalogom*.]
- c) *Dijalog teoloških razmjena* u kojemu stručnjaci nastoje produbiti razumijevanje svojih vlastitih vjerskih baština i cijeniti duhovne vrednote jedni drugih. [Nazvan također *intelektualnim, akademskim ili kulturnim dijalogom, dijalogom stručnjaka*.]

⁶⁰ Usp. PAPINSKO VIJEĆE ZA MEĐURELIGIJSKI DIJALOG – ZBOR ZA EVANGELIZACIJU NARODA / Francis ARINZE – Josef TOMKO, *Dijalog i navještaj. Razmišljanja i upute o međuvjerskom dijalogu i o naviještanju Isusa Krista* (19.V.1991.), Sarajevo, Misijska centrala, 1992. [dalje: DA, po francuskom izvorniku: *Dialogue et annonce*].

⁶¹ Definicija pod točkom 3 (dio u navodnicima) preuzeta je iz dokumenta: TAJNIŠTVO ZA NEKRŠĆANE, *Stav Crkve prema sljedbenicima drugih religija* (10. lipnja 1984.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1985., br. 3 [dalje: DM, po francuskom izvorniku *Dialogue et mission*, hrv. *Dijalog i misije*].

- d) *Dijalog vjerskog iskustva* u kojemu si osobe, ukorijenjene u vlastitim vjerskim predajama, priopćavaju svoja duhovna bogatstva, na primjer u onomu što se odnosi na molitvu i kontemplaciju, na vjeru u putove traženja Boga i Apsolutnoga. [Nazvan i *duhovnim* ili *mističnim dijalogom*, *dijalogom tišine*.] (usp. DA 42; DM 30-35).

Ova četiri oblika su povezana i međusobno se nadopunjuju, iako ne ovise jedan o drugome. Moglo bi se, doduše, raspravljati o samom redoslijedu navedenih oblika. Naime, ako se međureligijski dijalog odnosi na dijalog među sljedbenicima različitih religija, nekako bi se podrazumijevalo da na prvom mjestu bude duhovni dijalog, koji utemeljuje vjernikov odnos prema Bogu i drugim ljudima. Iz tog osobnog unutarnjeg duhovnog dijaloga, ostali oblici dijaloga poprimaju svoj smisao, kako teološki dijalog i dijalog zajedničkog djelovanja, tako i dijalog (su) života. Unatoč tome, s obzirom da počiva na konkretnu proživljenu stvarnost sa svim svojim poteškoćama ali i potencijalima, upravo se *dijalog života* uzima za polazištem i krajnjem ciljem svakog dijaloga, kako radi dobra vjernika kao pojedinca, tako i društva u cjelini.⁶²

Iz kršćanske perspektive, nameće se pitanje u kojem odnosu stoje međureligijski dijalog i naviještanje kršćanske vjere. Spomenuti dokument *dijalog i navještaj* promatra u neraskidivom, a opet nezamjenjivom suodnosu. Naime, priopćenje evanđeoske poruke spasenja i poziv na obraćenje ostaje sveta dužnost svakog kršćanina, ali se sam navještaj treba odvijati u dijalogu, poštujući slobodu savjesti i dostojanstvo druge osobe (usp. DA 10). Isto tako, sam navještaj sve se više veže uz svjedočanstvo kršćanske vjere, koje uključuje dijalog i poštivanje različitosti drugoga. Drukčije rečeno, kolikogod je navještaj integrativan dio kršćanske vjere, on ne smije biti ni uvjet ni zapreka dijalogu. Kako je izazovno isticao papa Pavao VI., već sam „dijalog je evangelizacija“ (ES 66). To će reći da se već u dijalogu razmjenjuju evanđeoske vrijednosti, preko kojih Bog djeluje među osobama uključene u dijalogu. U svjetlu kršćanske vjere, taj Bog ne može biti drugi negoli Bog Isusa Krista.⁶³

1.4.2. *Korisna pravila za međureligijski dijalog*

Priznati stručnjak za međureligijski dijalog, Amerikanac Dennis Gira, inače stručnjak za budizam (živio je preko petnaest godina u Japanu) i dugogodišnji predavač na poznatom Katoličkom institutu u Parizu (*Institut catholique de Paris*), u tri glavna poglavlja svoje zapažene knjige *Dijalog na dohvatu svih... (ili skoro)* iznosi zanimljiva i vrlo korisna pravila za što uspješniji međureligijski dijalog. Ta pravila detaljno razrađuje, osobito na temelju vlastitog iskustva proučavanja i dugogodišnjeg dijalogiziranja s budistima.

⁶² Usp. Jacques DUPUIS, *Dialogue interreligieux*, 261-262.

⁶³ Usp. *Isto*, 264. O odnosu dijaloga i navještaja, vidi također: Joseph DORÉ, *Navještaj Isusa Krista i susret s religijama*, u: *Svesci Communio*, (1996.) 87/88, 20-28; Nikola BIŽACA, *Ogledi iz teologije religija*, 91-107.

Dennis Gira najprije izdvaja pet „zlatna pravila“ za dijalog. Prvo pravilo je *ne tražiti kod drugoga što je važno kod sebe*, odnosno, prihvatiti da sljedbenik druge religije ima vlastito poimanje Boga ili božanskog, čovjeka kao pojedinca ili osobu, svrhe ljudske egzistencije, spasenja, ljudske i vjerničke zajednice itd. i da se takva poimanja ne moraju nužno podudarati. Drugo pravilo je *priznati granice svojih riječi* jer se neke istine, kad je vjera u pitanju, naprosto ne mogu do kraja poimati ni izreći. Treće pravilo je *imati „organizacijski princip“*, tj. posjedovati konkretno vjersko učenje i tradiciju na koju se može pozvati i koja daje legitimitet sugovornicima u dijalogu, kako ne bi došlo do nesporazuma ili sinkretizma. Četvrto pravilo je *prosudivati religijsku tradiciju drugoga „prema njenom vrhu“*, tj. prema onome što ona ima najuzvišenijega, a ne prema njezinim mogućim negativnim primjerima ili vlastitim predrasudama. Peto i zadnje pravilo je *shvatiti da dvije stvari mogu biti potpuno drukčije, a opet ne biti posve oprečne*, odnosno, imati u vidu da unatoč očiglednih razlika uvijek postoji prostora za pronalaženje nekih sličnosti i komplementarnosti (na primjer, u shvaćanju odnosa religije i društvene zajednice ili poimanju osobe u pojedinim religijama).⁶⁴

Nakon toga, Gira ukazuje i analizira pet „neprijatelja“ dijaloga. To su: *šutnja* u smislu izbjegavanja susreta i razgovora, bilo iz straha bilo iz stidljivosti, ili pak pričati bez da se išta kaže (pričati uprazno); *strah* iz nedostatka povjerenja u sebe ili iznevjerivanja vlastite religijske tradicije; *znanje*, odnosno, neznanje o vlastitoj i tuđoj vjerskoj tradiciji; *oholost* i osjećaj superiornosti koja drugome prilazi da ga se obrati (na „pravu“ vjeru), a ne da mu se obrati i s njim razgovara; *prezir* kojim se drugoga i njegovu religijsku tradiciju omalovažava.⁶⁵

Na koncu, Dennis Gira podsjeća na pet „prijatelja“ dijaloga, a to su: uzajamno *poštovanje* i sposobnost divljenja pred drugim; dugotrajno *prijateljstvo* koje raste i prožima se s međusobnim povjerenjem i ljubavlju; *poniznost* u pristupu drugome i prema zajedničkom traženju istine, ali i smisao za humor, kojim se priznaje vlastite granice; *strpljivost* i ustrajnost, koji uključuju nadu, blagost i suosjećanje; napokon, sposobnost aktivnog *slušanja* drugoga, tj. s pažnjom i željom da ga se uistinu razumije.⁶⁶

1.4.3. Izazovi identiteta, alteriteta i pluralizma

Veliki zagovornik dijaloga sa sljedbenicima drugih religija bio je također kardinal Jean-Louis Tauran, bivši predsjednik Papinskog vijeća za međureligijski dijalog (2007.-2018.) i jedan od najbližih suradnika pape Ivana Pavla II. Često je govorio da će budućnost Europe, Bliskog Istoka i cijeloga svijeta u narednim godinama ovisiti o sposobnosti Židova, kršćana i muslimana da zajedno žive kao braća. Međutim, kako bi međureligijski dijalog bio autentičan i plodonosan, isticao je tri oblika ponašanja: najprije njegovati *dužnost prema vlastitom identitetu*, tj. znati i

⁶⁴ Usp. Dennis GIRA, *Le dialogue à la portée de tous... (ou presque)*, Paris, Bayard, 2012., 41-126.

⁶⁵ Usp. Isto, 127-205.

⁶⁶ Usp. Isto, 207-283.

prihvatiti ono što jesmo i priznati jedni drugima pravo na različitost; imati *hrabrost alteriteta*, bivajući svjesni da se osobni identitet gradi i potvrđuje u odnosu na druge i da razlike mogu biti izvor obogaćenja; napokon, sačuvati *iskrenu namjeru*, u smislu da se vjernik ne može odreći svjedočenja i želje da svoju vjeru ponudi drugome, ali to mora činiti poštujući dostojanstvo i slobodu svakog čovjeka i bez ikakvog prozelitizma.⁶⁷ Ove iste postavke kardinal Tauran je znao također formulirati kroz prizmu triju temeljnih izazova međureligijskog dijaloga: *izazov identiteta* (znati tko sam i što vjerujem), *izazov alteriteta* (usuditi se susresti drugoga poštujući njegovo pravo na različitost i ne gledajući u njemu suparnika), *izazov pluralizma* (priznati da je Bog otajstveno prisutan i djelatan u svakom svojem stvorenju).⁶⁸ Pred pitanjem je li međureligijski dijalog *rizik ili prilika*, Tauran je odgovarao da dijalog zasigurno može predstavljati određeni rizik, jer svakog vjernika suočava pred samim sobom, s onim što vjeruje i s čime se poistovjećuje. No, s druge strane, međureligijski dijalog je radije gledao kao na priliku, čak i kao na providnost, jer u susretu s drugim svaki vjernik bolje upoznaje i drugoga i sebe, ali također može iskusiti kako Bog i jednom i drugom progovara upravo kroz njihov međusobni susret.⁶⁹ Spram mnogih izazova današnjega svijeta (ratovi na Bliskom istoku i drugdje, terorizam, mjesto i ulogu religije u sekularnim društvima...), kardinal Tauran je volio naglašavati kako na religije treba gledati kao na dio rješenja, a ne kao na problem.

Pitanje identiteta ključno je i nezaobilazno u svakom dijalogu, osobito u ekumenskom i međureligijskom dijalogu u kojem sugovornici ulaze kao članovi jedne konkretne vjerničke zajednice, ali i kao pripadnici jednog naroda, jedne specifične kulture, društva, s vlastitim mentalitetom i senzibilitetom. Pred određenim civilizacijskim, kulturalnim i religijskim relativizmom koji neizravno nameće današnji globalni svijet, važno je ostati svjestan tko smo i gdje prvotno pripadamo. U tom smislu, kada govori o dijalogu, papa Franjo stalno ističe važnost očuvanja vlastitog identiteta i svega onoga što je s njim povezano, naročito vjeru i temeljne vrijednosti koje proizlaze iz nje. To lijepo izražava i u ovom tekstu: „Dijalogizirati ne znači odreći se vlastitog identiteta kada se ide ususret drugomu, ni popustiti pred kompromisima vjere i kršćanskog morala. Naprotiv, ‘prava otvorenost podrazumijeva da osobe ostaju čvrsto pri svojim najdubljim uvjerenjima, s jasnim i otvorenim identitetom’ (apostolska pobudnica *Evangelii gaudium*, 251) i stoga otvorene razumijevanju argumenata drugih, sposobne za ljudske odnose s poštovanjem, uvjerene da susret s onim tko je različit od nas može biti prilika za rast u bratstvu, obogaćenje i svjedočenje. To je razlog zbog kojega se međureligijski dijalog i evangelizacija ne isključuju, nego se međusobno hrane. Ne namećimo ništa, nemojmo rabiti podmukle strategije za privlačenje vjernika, nego svjedočimo s radošću, s jednostavnošću ono u što vjerujemo i ono što jesmo.“⁷⁰

⁶⁷ Usp. Jean-Louis TAURAN, *Je crois en l'homme. „Les religions font partie de la solution, pas du problème“*, Paris, Bayard, 2016., 47.

⁶⁸ Usp. *Isto*, 214.

⁶⁹ Usp. *Isto*, 34-35.

⁷⁰ Govor Plenarnoj skupštini Papinskog vijeća za međureligijski dijalog, 28. studenoga 2013., u: PAPA FRANJO, *Različiti i ujedinjeni. Komuniciram, dakle jesam*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2021., 138-139.

1.4.4. Teološki temelji i ciljevi međureligijskog dijaloga

Iz perspektive katoličke teologije, teološki temelji međureligijskog dijaloga mogu se prepoznati u objavi Trojedinoga Boga, utjelovljenju Isusa Krista, univerzalnom djelovanju Duha Svetoga i evangelizacijskom poslanju Crkve. Razni katolički teolozi (Henri de Lubac, Jacques Dupuis, Claude Geffré, Raimon Panikkar, Hans Küng, Hans Waldenfels i drugi) nastojali su objasniti u kojem odnosu konačna, spasenjska i univerzalna Božja objava u Isusu Kristu stoji spram drugih religijskih tradicija, a da se postojanje istih ne dovodi u pitanje te njihove objektivne duhovne i moralne vrijednosti ne umanjuju, nego iščitavaju na uključiv način u svjetlu Kristove objave. Ovo područje razmišljanja spada u teologiju religija, na koju ćemo se još ukratko osvrnuti u drugom dijelu ove knjige. Za sada ćemo samo sažeti glavne ideje koje je Francuska biskupska konferencija iznijela u dva posebna dokumenta posvećena teološkim temeljima i ciljevima međureligijskog dijaloga.⁷¹

Prvi teološki temelj međureligijskom dijalogu može se već pronaći u samom Trojedinom Bogu, koji je u sebi zajedništvo triju istobitnih, a opet različitih, božanskih osoba – Oca i Sina i Duha Svetoga – koje su od vječnosti sjedinjenje u uzajamnoj ljubavi, koja čini njihovo *jedinstvo u različitosti*. Tako je i čovjek (hebr. 'adam), stvoren „na sliku i priliku Božju“ (usp. Post 1,26-27), u sebi jedinka i množina ('adam, od *adamah*, zemlja, je zbirna imenica, koja označuje i čovjeka kao pojedinca i čovječanstvo u cjelini): „muško i žensko stvori ih“ (Post 1,27) označava da je čovjek već u samome sebi biće različitosti i odnosa, koji smjeraju k jedinstvu: „bit će njih dvoje jedno tijelo“ (Post 2,24). U perspektivi biblijske teologije Bog je temelj ontološkog jedinstva, ali i izvor različitosti. Kao stvoritelj svakog čovjeka ponaosob i svih ljudi, Bog je ujedno prisutan svakom čovjeku, pa i prije nego što on postane član jednog naroda, jedne kulture ili religije. Biblijski Bog se, štoviše, objavljuje kao *Bog dijaloga* jer svojom Riječju stvara svijet (usp. Post 1), objavljuje se i sklapa saveze s konkretnim ljudima (s Noom, Abrahamom, Mojsijem...), preko kojih ulazi u odnos s čovječanstvom; Bog također u svojoj Riječi postaje čovjekom (usp. Iv 1,14), otkupljuje i spašava svijet te poziva sve ljude na zajedništvo sa Sobom⁷². Čitava povijest čovječanstva može se, stoga, promatrati kao povijest Božje objave ili povijest spasenja. Ova spasenjska Božja objava na poseban se način očituje u biblijskoj objavi Staroga i Novoga zavjeta (kao posebnu ili partikularnu objavu), ali se također proteže na sve ljude kao Božja stvorenja i na sve narode (transcendentalna ili univerzalna objava). Te dvije objave ili povijesti (biblijska povijest spasenja i svjetska povijest) su koekstenzivne jedna drugoj i međusobno se ne isključuju.

⁷¹ Usp. Michel SANTIER, *Le dialogue interreligieux. Fondements et objectifs*, Paris, Secrétariat général de la Conférence des évêques de France, 2009. (Documents Épiscopat, 4/2009.); Jean-Marc AVELINE, *La théologie du dialogue interreligieux*, Paris, Secrétariat général de la Conférence des évêques de France, 2011. (Documents Épiscopat, 6/2011.).

⁷² Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dei Verbum. Dogmatska konstitucija o božanskoj objavi* (18. XI. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2008., br. 2 (dalje: DV).

Za kršćansku vjeru, vrhunac i punina Božje objave darovana je jednom zauvijek u Isusu Kristu, utjelovljenom Sinu Božjemu i jedinom spasitelju svijeta, ali Kristova objava ne ukida prisutnost Božje riječi i djelovanje Duha Svetoga izvan vidljivih granica Crkve i kršćanstva.⁷³

Drugi temelj dijaloga nalazi se u „kristološkom paradoksu“ kojim vječni, transcendentni, nevidljivi, neizrecivi i apsolutni Bog svojim utjelovljenjem u osobi Isusa iz Nazareta ulazi u partikularnost i relativnost ljudske povijesti, a da opet ne ukida drukčije povijesne, kulturalne i religijske partikularnosti čovječanstva. To će reći da se kršćanstvo u svojoj povijesnoj formi ne može apsolutizirati. Štoviše, Isus Krist, kao pravi Bog i pravi čovjek, „slika je Boga nevidljivoga“ (Kol 1,15; usp. Iv 1,18), ali također savršena slika čovjeka stvorenog „na sliku Božju“ (usp. 1 Kor 15,45-49; Ef 4,22-24; Kol 3,9-11). Objavljujući Boga u ljudskom „tijelu i licu“ ujedno je otkrio „božansko lice“ svakog čovjeka, neovisno o njegovoj pripadnosti. Nadalje, bogočovjek Isus Krist bio je biće odnosa: premda poslan „izgubljenim ovcama doma Izraelova“ (Mt 15,24), nije isključivao nikoga, dapače, objavljivao se i strancima i poganima (susret sa Samarijankom, Iv 4; ukazanje satniku Korneliju, Dj 10). Tako će i apostol Petar posvjedočiti da nitko nije isključen iz Božje ljubavi: „Sad uistinu shvaćam da Bog nije pristran, nego – u svakom je narodu njemu mio onaj koji ga se boji i čini pravdu“ (Dj 10,34-35). Iz toga možemo zaključiti kako „Božja objava u Isusu Kristu poziva kršćane da uđu u dijalog s drugim vjernicima, isto kao što, s druge strane, iskustva susreta s drugima pomaže kršćanima da prodube svoju vjeru u Boga koji je u samom sebi odnos.“⁷⁴

Duh Sveti je sveza ljubavi koja sjedinjuje Oca i Sina. Razliven u srcima ljudi, u njima pobuđuje božanski život (usp. Rim 5,5) i temelj je svakog odnosa. Duh Sveti je na Pedesetnici poslan apostolima kako bi mogli navijestiti evanđelje među narodima (usp. Dj 2) – jer je evanđelje namijenjen svakom čovjeku, ali taj se navještaj ne smije nikome nametati nego, naprotiv, pretpostavlja potpuno poštivanje drugih. Duh Sveti je snaga koja aktualizira, u različitim mjestima i vremenima povijesti, Božje sebedarje i ljubav očitovani u Isusu Kristu. U tom smislu, Duh Sveti kao univerzalni Božji Duh temelj je svakog istinskog dijaloga, koji odbija prisilu, nego uključuje *razgovor u ljubavi* sa svakom osobom, tako i s onom koja ne dijeli našu vjeru. On nadahnjuje riječi i djela svih onih koji, u kršćanskoj zajednici i izvan nje, imaju udjela u Božju svetost.⁷⁵ Drugi vatikanski koncil je čak posebno istaknuo kako „Duh Sveti svima pruža mogućnost da na Bogu znan način budu pridruženi [tome] vazmenom otajstvu.“⁷⁶

⁷³ Usp. Jean-Marc AVELINE, *La théologie du dialogue interreligieux*, 9-10. Ova su i sljedeća teološka promišljanja većim dijelom preuzeta od: Jacques DUPUIS, *La rencontre du christianisme et des religions. De l'affrontement au dialogue*, Paris, Éditions du Cerf, 2002.; Claude GEFFRÉ, *De Babel à Pentecôte. Essais de théologie interreligieuse*, Paris, Éditions du Cerf, 2006.

⁷⁴ Michel SANTIER, *Le dialogue interreligieux. Fondements et objectifs*, 5

⁷⁵ Usp. *Isto*.

⁷⁶ DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Gaudium et spes. Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu* (7. XII. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2008., br. 22.

Napokon, međureligijski dijalog ima svoje uporište i u evangelizacijskom poslanju Crkve. Već smo spomenuli kako je za papu Pavla VI. dijalog sastavni dio evangelizacije. Štoviše, u enciklici *Ecclesiam suam* izričito piše: „Crkva mora stupiti u dijalog sa svijetom u kojemu živi. Time će ona sama postati riječ, poruka i razgovor” (ES 67). U tom dijalogu uključeno je cijelo čovječanstvo, sljedbenici drugih religija (međureligijski dijalog), ostali kršćani (ekumenski dijalog) i dijalog unutar same Crkve. Na Drugom vatikanskom koncilu Crkva sebe definira, između ostaloga, kao „sakrament, odnosno znak i sredstvo najprisnijega sjedinjenja s Bogom i jedinstva cijelog ljudskog roda.”⁷⁷ Jedna od svrha međureligijskog dijaloga upravo je služiti duhovnom zajedništvu među ljudima i pridonijeti mir u svijetu, u čemu Crkva vidi svoju evandeosku ulogu. Koncil je u tome vrlo jasan i poticajan: „Crkva je znak onog bratstva koje dopušta i jača iskreni dijalog; ona je to snagom svoga poslanja: da naime rasvijetli čitav svijet evandeoskom porukom te da sve ljude bilo kojega naroda, rase ili kulture sabere u jednome Duhu. [...] Naša se misao potom obraća i svima koji priznaju Boga i u svojim predajama čuvaju dragocjene religiozne i čovječne elemente; pritom želimo da otvoreni razgovor sve nas dovede do vjernog primanja i spremnog izvršavanja onih poticaja što ih daje Duh“ (GS 92, 1 i 4).

Među glavnim ciljevima međureligijskog dijaloga je zajedničko svjedočenje sljedbenika različitih religijskih tradicija o univerzalnim vrijednostima koje su utemeljene na transcendentnim načelima (Bog, čovjek, moral, briga za okoliš i zajedničko dobro, itd.). Tu su i zajedničko zalaganje za mir i pravednost u svijetu, obranu ljudskog dostojanstva, razvoj istinske tolerancije i nenasilja, širenje kulture suživota i međusobnog poštovanja itd. U središtu tih nastojanja nalazi se uvjerenje da jedinstvo čovječanstva nije moguće bez zajedništva s Bogom i obrnuto, da zajedništvo s Bogom treba služiti i jedinstvu čovječanstva. Religije svijeta mogu najviše pridonijeti tom jedinstvu, ukoliko i same međusobno surađuju i pokazuju dobar primjer.⁷⁸

⁷⁷ DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Lumen gentium. Dogmatska konstitucija o Crkvi* (21. XI. 1964.), u: *Dokumenti*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, ⁷2008., br. 1.

⁷⁸ Više o ciljevima i plodovima međureligijskog dijaloga, vidi u: Michel SANTIER, *Le dialogue interreligieux. Fondements et objectifs*, 7-12.

2.

Međureligijski dijalog u naučavanju Katoličke Crkve

Katolička Crkva je na Drugom vatikanskom koncilu (1962.-1965.) učinila jedan epohalni dijaloški preokret u svom odnosu prema suvremenom svijetu, tako i prema sljedbenicima drugih religijskih tradicija. Sveopći dijalog postao je sastavni dio naučavanja i djelovanja poslijekoncilske Crkve. Štoviše, mentalitet suvremenog katoličkog vjernika trebao bi biti obilježen koncilskim mentalitetom, koji je nadasve dijaloški mentalitet. Zato ćemo, u drugom dijelu ove knjige, najprije podsjetiti na dijaloška polazišta Drugog vatikanskog koncila koja, s jedne strane, proizlaze iz otvorenije ekleziologije, a s druge strane temelje se na poštivanju slobode savjesti i vjerovanja. Upravo pod tim svjetlom treba gledati na pozitivan govor koji Koncil drži prema drugim religijama i iščitavati paradigmatsku deklaraciju *Nostra aetate*, koja je dandanas nezaobilazna referenca za međureligijski dijalog, i to ne samo za rimokatoličke vjernike. Prije nego što se osvrnemo i na značajnije inicijative i dokumente poslijekoncilskog učiteljstva na području međureligijskog dijaloga, još jednom ćemo istaknuti izazovan i plodan suodnos evangelizacije i dijaloga koji je papa Pavao VI. inicirao u svojoj enciklici *Ecclesiam suam*. Na kraju ovog dijela ćemo sa zadovoljstvom u kratkim crtama prikazati kontinuirani i vrlo poticajan doprinos koji su dali poslijekoncilski pape međureligijskom dijalogu.

2.1. Dijaloška polazišta Drugog vatikanskog koncila

U svojoj zadaći da naviješta evanđelje i nastavi spasenjsko djelo Isusa Krista, Katolička Crkva je na Drugom vatikanskom koncilu odlučila otvoriti se izazovima suvremenog svijeta i postaviti se u službi čovjeka i čovječanstva. Na taj način, kako ističe pastoralna konstitucija *Gaudium et spes*, Crkva je željela „dokazati svoju povezanost, poštovanje i ljubav prema cijeloj ljudskoj obitelji“ nudeći razgovor i suradnju kako bi se uspostavilo „bratstvo sviju“ koje odgovara božanskom pozivu čovjeka.⁷⁹ Dvije ključne riječi stoga najbolje izražavaju duh i pastoralnu nakanu Koncila: „zajedništvo“ (*communio*) i „razgovor“ (*colloquium*), odnosno „dijalog“ (*dialogo*): zajedništvo

⁷⁹ Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Gaudium et spes. Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu* (7. XII. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, ⁷2008., br. 3 (dalje: GS).

i dijalog ponajprije u samoj Crkvi, zatim s ostalim kršćanima i pripadnicima drugih religija, ali također sa svim ljudima dobre volje i cijelim čovječanstvom. Zajedništvo i dijalog u Crkvi (*ad intra*) i sa svijetom (*ad extra*) usko su povezani i međuvisni. Važno je, međutim, naglasiti kako ove dvije središnje riječi i odrednice Koncila imaju duboko teološko utemeljenje: one proizlaze iz same naravi i dinamike Božje objave, kojom je Bog uspostavio prijateljski *dijalog* s čovječanstvom i pozvao sve ljude da, po Isusu Kristu, uđu u *zajedništvo* s Njime.⁸⁰

2.1.1. Crkva kao sakrament zajedništva i sveopći Božji narod

Pod spomenutim evangelizacijskim i teološkim vidom potrebno je, za našu temu, poći od koncilskog definiranja Crkve kao „sakramenta“ i „Božjeg naroda“. Koncil jasno naučava da je „Crkva u Kristu na neki način sakrament odnosno znak i sredstvo najprisnijega sjedinjenja s Bogom i jedinstva cijeloga ljudskog roda“.⁸¹ U tom smislu, kao Kristovo tijelo na zemlji, Crkva je „sveopći sakrament spasenja“ (*universale salutis sacramentum*, LG 48,2) kojim Bog djeluje u svijetu želeći sve ljude povezati sa sobom. Ovom sakramentalnom ekleziologijom Koncil želi podsjetiti da Crkva nije sama sebi svrha, nego da sav svoj smisao i poslanje ona dobiva od Krista, kojim je Bog svijet sa sobom pomirio i njegovim učenicima povjerio službu pomirenja (usp. 2 Kor 5,18-19). Crkva kao sakrament „označava“ i „posreduje“ to pomirenje, kojim Bog po njoj ljude poziva i vodi u zajedništvo sa sobom i međusobom. Na temelju toga možemo Crkvu definirati i kao „sakrament zajedništva“, a jedna od uloga dijaloga bila bi upravo pripravljanje put i ostvarivati zajedništvo.

Nadovezujući se na biblijsku sliku izabranoga naroda u povijesno-spasenjskom hodu, Koncil također promatra Crkvu kao novi i sveopći „Božji narod“, u kojemu su svi ljudi pozvani na spasenje ili su mu na vlastiti način pridruženi (usp. LG 13). Tako, govoreći o stupnjevima pripadnosti i povezanosti sveopćoj Crkvi, nakon samih katoličkih vjernika i drugih kršćana (usp. LG 14-15), dogmatska konstitucija *Lumen gentium* ističe kako su „i oni, koji još nisu primili evanđelje [tj. nekršćani], na različite načine usmjereni [*ordinantur*] prema Božjemu narodu“ (LG 16). U prvom redu se to odnosi na izraelski narod, kao narodu Božjeg saveza i obećanja, kojemu je pripadao sam Krist; odmah slijede muslimani, koji vjeruju u jedinoga i milosrdnoga Boga Stvoritelja i Suca te pozivaju se na Abrahamovu vjeru; neizravno se spominju i pripadnici tradicionalnih i istočnih religija koji „iskrena srca tragaju za Bogom te pod utjecajem milosti nastoje djelom ispuniti njegovu volju koju su spoznali po glasu savjesti“; napokon, sa Crkvom su povezani i oni koji „bez svoje krivnje nisu došli do izričitoga priznanja Boga“, tj. ateisti i agnostici, a nastoje „ne bez božanske milosti, ispravno živjeti.“ „Sve dobro i istinito, što se kod njih nalazi,

⁸⁰ Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dei Verbum. Dogmatska konstitucija o božanskoj objavi* (18. XI. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2008., br. 2.

⁸¹ DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Lumen gentium. Dogmatska konstitucija o Crkvi* (21. XI. 1964.), u: *Dokumenti*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2008., br. 1 (dalje: LG).

Crkva smatra pripravom za evanđelje [*praeparatio evangelica*] i danim od Onoga koji rasvjetljuje svakoga čovjeka kako bi napokon imao život“ (LG 16). Ovim priključivanjem nekršćana u Božji narod, Katolička crkva je napustila vjekovno prevladavajuću tradiciju ekskluzivističkoga ekleziocentrizma koja se temeljila na uskom shvaćanju Ciprijanova načela „izvan Crkve nema spasenja“ (*extra ecclesiam nulla salus*). Suprotno tome, ne umanjujući svoju zadaću i poslanje naviještanja spasenja po Isusu Kristu, koncilska Crkva ne isključuje nikoga, naprotiv, sve ljude i cijelo čovječanstvo želi povezati sa sobom i privesti u zajedništvo s Bogom.

2.1.2. Poštivanje slobode savjesti i vjerovanja

U teološko-pastoralnoj perspektivi dijaloga i zajedništva treba podsjetiti na još jedno važno naučavanje Drugog vatikanskog koncila, a to je poštivanje slobode savjesti i slobode vjerovanja, utemeljene na dostojanstvu ljudske osobe: „Ovaj Vatikanski koncil izjavljuje da ljudska osoba ima pravo na slobodu vjerovanja. Takva se sloboda sastoji u tome da svi ljudi moraju biti izuzeti od pritiska bilo pojedinaca bilo društvenih skupina i bilo koje ljudske vlasti, i to tako da u stvarima vjerovanja nitko ne bude primoravan postupati protiv svoje savjesti, privatno i javno, bilo sam bilo udružen s drugima, unutar dužnih granica. Osim toga, Koncil izjavljuje da je pravo na slobodu vjerovanja zaista utemeljeno u samom dostojanstvu ljudske osobe kakvom je poznamo iz objavljene Božje riječi i iz samog razuma. To pravo ljudske osobe na slobodu vjerovanja treba u pravnom uređenju društva biti tako priznato da postane građanskim pravom.“⁸² Pravo na slobodu vjerovanja proizlazi iz neotuđive naravi ljudske savjesti koja je „najskrovitija jezgra i svetište čovjeka, gdje je on sam sa svojim Bogom, čiji glas odzvanja u njegovoj nutrini“ (GS 16).

Poštivanje ljudske savjesti i slobode vjerovanja pretpostavlja stoga i poštivanje tuđih vjerskih i svjetonazorskih uvjerenja kao i tuđeg poimanja istine. Ovaj stav nipošto ne relativizira kršćansku vjeru ni potrebu Crkve, naprotiv, u ime dostojanstva ljudske osobe želi naglasiti važnost i odgovornost koje sa sobom nose čin vjere i sloboda izbora. U tom smislu Koncil, s jedne strane, jasno ispovijeda da „jedina prava religija [*unicam veram religionem*] postoji u katoličkoj i apostolskoj Crkvi“ i da su „svi ljudi dužni tragati za istinom – osobito u onom što se odnosi na Boga i na njegovu Crkvu – te je, pošto je upoznaju, prihvate i ostanu joj vjerni“ (DH 1,2). No, s druge strane, „Sveti sabor isto tako izjavljuje da ove dužnosti pogađaju i vežu ljudsku savjest te da se istina ne nameće drukčije doli snagom istine, koja u duši ulazi istodobno i blago i snažno“ (DH 1,3). Istina se, dakle, u stvarima vjere ne smije nametati. Štoviše, u kršćanskom smislu, istina je uvijek vezana uz ljubav, a ljubav uz slobodu koja uključuje odgovornost.

Budući da Crkva sama priznaje slobodu savjesti i vjerovanja, ona može tražiti od građanskog društva da učini isto prema svakoj osobi, tako i prema vjernicima, dopuštajući im slobodu

⁸² DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dignitatis humanae. Deklaracija o slobodi vjerovanja* (7. XII. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 72008., br. 2,1 (dalje: DH).

osobnog i zajedničkog izražavanja vjere, privatno i u javnosti. Ovo načelo ujedno štiti međusobnu autonomiju svjetovnog društva i vjerskih zajednica, u okviru zakona. Crkva može također pozvati da se i u drugim, tj. većinski nekršćanskim zemljama, u ime reciprociteta osiguraju iste slobode i cjelovita ljudska prava kršćana i ostalih građana (usp. DH 4-7). S tih polazišta, međureligijski odnosi i dijalog podrazumijevaju zajedničko promicanje slobode vjerovanja, gdje god je moguće.⁸³

2.1.3. *Koncilski govor o religijama*

Osnovna teološka, ekleziološka i antropološko-etička načela koja smo do sada spomenuli iznimno su važna za razumijevanje stavova Drugog vatikanskog koncila prema drugim religijama i njihovim sljedbenicima. Naime, nakon dugih stoljeća isključivosti, Katolička crkva je na Koncilu učinila odvažan preokret u svojim odnosima prema nekršćanima koji su, od okorjelih neprijatelja osuđenih na vječni pakao (usp. *Dekret o Jakobitima* Firentinskog sabora 1442. godine), danas promatrani kao stvorenja jedinoga i zajedničkoga Boga te kao braća u čovječstvu.⁸⁴ Iako Koncil relativno malo progovara o drugim religijama, on to čini s poštovanjem i evanđeoskom ljubavlju, vrednujući sve što u njima ima dobrog a i što može biti zalag zajedničkom životu i općem dobru.

Tako, nadovezujući se na otačku teologiju o „sjemenkama“ Božje riječi (grč. *Lógos spermatikós*, lat. *semina Verbi*) djelatne od početka povijesti čovječanstva (sv. Justin, sv. Irenej Lionski, sv. Klement Aleksandrijski i dr.), Crkva na Drugom vatikanskom koncilu u drugim religijskim tradicijama i kulturama prepoznaje i priznaje „sjemenke Riječi“⁸⁵, „elemente istine i milosti [...] poput skrivene Božje prisutnosti“ (AG 9,2), „klince askeze i kontemplacije“ (usp. AG 18,2), „dobre i istinite“ stvari (LG 16) koje „po Božjoj providnosti one posjeduju“⁸⁶; „dragocjene religiozne i čovječne elemente“ (GS 92,4) itd. Koncil, doduše, ne pojašnjava na koji način Bog djeluje u drugim religijama i kako njihove vrijednosti stoje u odnosu na Isusa Krista, niti ulazi u pitanje mogu li se druge religije promatrati kao puteve spasenja. Njegova prvenstvena nakana ovdje nije bila teološke, nego pastoralne naravi: „ukazivanjem na duhovne vrijednosti nazočne u religijama potakao [je] kršćane na poštovanje tih bogatstava, kao i na dijalog s nekršćanima s ciljem stvaranja boljeg suživota.“⁸⁷

⁸³ Više o toj temi: Željko TANJIĆ, Koncilski govor o slobodi vjerovanja i njegovo značenje za današnje vrijeme, u: *Diacovensia*, 21 (2013.) 4, 677-690; Mato ZOVKIĆ, Sloboda vjeroispovijesti i odnos prema vjernicima drugih religija, u: *Diacovensia*, 21 (2013.) 4, 627-648; Nikola BIŽACA, Oспорavanja, novost i aktualnost deklaracije Dignitatis humanae, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, 143 (2015.) 11, 21-27.

⁸⁴ Pregled odnosa Crkve i kršćanstva prema drugim religijama tijekom povijesti, vidi u: Nikola BIŽACA, *Ogledi iz teologije religija*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2008., osobito 13-52; Jacques DUPUIS, *Il cristianesimo e le religioni. Dallo scontro all'incontro* Brescia, Queriniana, 2001.

⁸⁵ Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Ad gentes. Dekret o misijskoj djelatnosti Crkve* (7. XII. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2008., br. 11,2 i 15,1 (dalje: AG).

⁸⁶ DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Optatam totius. Dekret o odgoju i izobrazbi svećenika* (28. X. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2008., br. 16,6.

⁸⁷ Nikola BIŽACA, *Ogledi iz teologije religija*, 28. Usp. Nikola DOGAN, *Religije i spas. Izvan Crkve nema spasa*, Đakovo, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2013., 193-195.

2.1.4. Odlučujuća novost deklaracije *Nostra aetate*

Simbol koncilskog preokreta prema drugim religijskim tradicijama i temeljni dokument Katoličke crkve o međureligijskom dijalogu zasigurno ostaje *deklaracija Nostra aetate o odnosima Crkve prema nekršćanskim religijama*.⁸⁸ Ova izjava, koja nije bila predviđena u prvim radnim nacrtima Koncila, na odlučujući je način obilježila stav Katoličke crkve prema sljedbenicima drugih religija, stoga se ona i dandanas s pravom smatra *magna chartom* međureligijskog dijaloga. Iako se radi o najkraćem dokumentu Drugog vatikanskog koncila, to je ujedno koncilski tekst koji je zadobio najveći odjek u nekršćanskom svijetu, koji je prije pola stoljeća, kao i danas, činio više od dvije trećine čovječanstva.⁸⁹

Deklaracija je podijeljena u samo pet točaka. Njezin povod i nakana jasno su izrečeni na samom početku Proslova: „U naše vrijeme [*Nostra aetate*], kad se ljudski rod iz dana u dan sve uže sjedinjuje i kada se umnažaju međusobne veze između različitih naroda, Crkva pažljivije promatra u kakvom odnosu stoji prema nekršćanskim religijama. U svojoj zadaći da promiče jedinstvo i ljubav među ljudima, dapače i među narodima, ona prije svega svraća pozornost na ono što je ljudima zajedničko i što ih vodi k međusobnom zajedništvu“ (NA 1,1). Vidimo da je i ovdje *zajedništvo* ključ razumijevanja odnosa Crkve prema religijama. Koncil potom ističe kako svi narodi tvore jednu zajednicu te da imaju isti iskon i posljednji cilj u Bogu, „čija se providnost, svjedočanstvo dobrote i naum spasenja protežu na sve“ (usp. NA 1,2). Religijskoj tematici Koncil pristupa s općeg antropološkoga polazišta, ističući ulogu religija u davanju odgovora na temeljna egzistencijalna pitanja: „Ljudi od različitih religija očekuju odgovor o skrivenim zagonetkama ljudske egzistencije koje, kako nekada tako i danas, duboko uzbuđuju ljudska srca: što je čovjek, koji je smisao i cilj našega života, što je dobro, a što grijeh, odakle boli i koja im je svrha, koji put vodi do postizanja istinske sreće, što je smrt, sud i nagrada nakon smrti te što je, napokon, onaj konačni misterij koji obuhvaća našu egzistenciju, misterij iz kojeg smo potekli i kojemu težimo?“ (NA 1,3).

U nastavku teksta, deklaracija se u kratkim crtama osvrće na razvoj religiozne svijesti čovječanstva, od najprimitivnijih oblika religioznog ponašanja vlastitima tradicionalnim i plemenskim religijama sve do razvijenijih religijskih sustava kao što su hinduizam i budizam. „Tako i ostale religije širom svijeta nastoje različitim načinima priteći u pomoć nemiru ljudskog srca predlažući puteve, tj. nauke, pravila života i svete obrede“ (NA 2,1). Crkva iskazuje svoje poštovanje prema

⁸⁸ DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Deklaracija Nostra aetate o odnosima Crkve prema nekršćanskim religijama* (28. X. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, ⁷2008. (dalje: NA).

⁸⁹ O nastanku deklaracije *Nostra aetate* i tumačenju njezina sadržaja, vidi: Nikola BIŽACA, *Ogledi iz teologije religija*, 55-69; Nikola DOGAN, *Religije i spas*, 195-203; Benedikt T. VIVIANO, *L'histoire de „Nostra aetate“, la Déclaration sur les relations de l'Église avec les religions non-chrétiennes*, u: Mariano DELGADO – Benedikt T. VIVIANO (ur.), *Le dialogue interreligieux. Situation et perspectives. Colloque de Fribourg, 1-2 juin 2005*, Fribourg, Academic Press, 2007., 11-19.

tim različitim religijskim putevima i priznaje sve ono što u njima ima istinitoga i vrijednoga, no, u isto vrijeme odlučno ističe da joj je temeljna zadaća naviještati Isusa Krista kao vrhunac religioznih čežnji i ostvarenja. Ovaj dvostruki odnos Crkve prema religijama jasno je izražen u sljedećim riječima: "Katolička crkva ne odbacuje ništa što u tim religijama ima istinita i sveta. S iskrenim poštovanjem promatra te načine djelovanja i življenja, zapovijedi i nauke koji, premda se u mnogome razlikuju od onoga što ona sama drži i predlaže, ipak nerijetko odražavaju zraku one Istine koja prosvjetljuje sve ljude. No ona bez prekida naviješta i dužna je naviještati Krista, koji je "put i istina i život" (Iv 14,6), u kojemu ljudi nalaze puninu religioznoga života i u kojemu je Bog sve sa sobom pomirio" (NA 2,2). Od Koncila do danas, *poštovanje i dijalog* sa sljedbenicima drugih religijskih tradicija te *dužnost navještaja kršćanske vjere* su, za Katoličku crkvu, dvije neizostavne dimenzije koje se međusobno pretpostavljaju i nadopunjuju.

Središnje dvije točke deklaracije *Nostra aetate* posvećene su muslimanima i Židovima (usp. NA 3-4). To je prvi put da je učiteljstvo Katoličke crkve – i to okupljeno na jednom ekumenskom koncilu – izrazilo službeni stav o tim dvjema veoma značajnim svjetskim religijama koje stoje u posebnom odnosu prema kršćanstvu, kako zbog svoje monoteističke vjere, tako i zbog njihova vlastita odnosa prema biblijskoj objavi. Koncilski oci odmah naglašavaju da „Crkva s poštovanjem gleda i na muslimane koji se klanjaju jedinome Bogu, živom i subzistentnom, milosrdnom i svemogućem, stvoritelju neba i zemlje, koji je govorio ljudima“ (NA 3,1). Namjerno su ovdje spomenuta zajednička svojstva koja kršćani i muslimani pripisuju Bogu, a tiču se Božje transcendencije, svemoći i dobrote te vjere u njegovu objavu. Deklaracija zatim pohvaljuje muslimansku vjerničku podložnost Bogu, koja se rado poziva na Abrahama. Odvažno ističe da muslimani časte Isusa, premda ga „ne priznaju Bogom“, i da poštuju „njegovu djevičansku majku Mariju, koju ponekad također pobožno zazivaju“ (usp. NA 3,1). Uz to podsjeća na eshatološku dimenziju muslimanske vjere, koja iščekuje dan suda, i na činjenicu da muslimani „cijene čudoredni život te Boga štiju napose molitvom, milostinjom i postom“ (usp. NA 3,1). Posebno je važan zadnji dio teksta koji poziva kršćane i muslimane da nadiđu svoje povijesne sukobe i zajedno surađuju za dobro svih: „Budući da je tijekom stoljeća između kršćana i muslimana dolazilo do čestih razdora i neprijateljstava, Sveti sabor potiče sve da se, zaboravivši što je bilo, iskreno trude oko međusobnoga razumijevanja, da zajednički štite i promiču društvenu pravednost, čudoredna dobra te mir i slobodu za sve ljude“ (NA 3,2). Zbog porasta broja muslimana u svijetu, naročito u zapadnoeuropskim zemljama, ova koncilska izjava o islamskoj religiji iznimno je važna i poticajna. Namjera ovog teksta nije bila dublje ulaziti u opisivanje islama ili kršćansko-muslimanskih odnosa, nego reći dovoljno kako bi se ti odnosi postavili na novim temeljima, na kojima će se i kršćani i muslimani moći pozivati i surađivati.⁹⁰

⁹⁰ Usp. Tomislav KOVAČ, „Crkva gleda s poštovanjem i muslimane“ (NA 3). (Post)concilski zaokret u odnosima Katoličke crkve prema islamu i njegovi teološki izazovi (Izvadak doktorske disertacije), Zagreb, Vlastita naklada, 2016., osobito 29-92; Tomislav KOVAČ, Osvrt i vrednovanje koncilskog govora o islamu pedeset godina poslije, u: *Bogoslovska smotra*, 86 (2016.) 2, 407-440.

Na sličan način Koncil podsjeća na „duhovnu povezanost“ koju Crkva, kao narod Novoga saveza, ima „s rodom Abrahamovim“, tj. sa Židovima, sukladno biblijskoj povijesti spasenja. „Kristova Crkva, naime, priznaje da se počeci njezine vjere i izabranja, po spasonosnom Božjem otajstvu, nalaze već kod patrijarhâ, Mojsija i prorokâ. Ona priznaje da su svi Kristovi vjernici, Abrahamova djeca po vjeri“ (NA 4,2). Iz židovskoga naroda potekao je sam Isus Krist, njegova majka Marija, apostoli, kao i mnogi prvi učenici misionari (usp. NA 4,3). Iako Židovi velikim dijelom nisu prihvatili evanđelje, oni ostaju „vrlo dragi Bogu, čiji su darovi i poziv neopozivi“ (NA 4,4). „Kad je, dakle, kršćanima i Židovima zajednička tako velika duhovna baština, ovaj Sveti sabor želi potaknuti i preporučiti međusobno poznavanje i poštovanje jednih i drugih; ono se osobito stječe biblijskim i teološkim studijem i bratskim razgovorima“ (NA 4,5). Koncil posebno ističe kako kršćani ne smiju više sve Židove okrivljavati za Kristovu smrt, ni o njima govoriti što bi se protivilo evanđeoskoj istini i Kristovom duhu (usp. NA 4,6). Nakon stoljeća progonstava i osobito drame Holokausta, Koncil nedvosmisleno izjavljuje: „Crkva osuđuje sve progone protiv bilo kojih ljudi, sjećajući se zajedničke baštine sa Židovima, potaknuta religioznom evanđeoskom ljubavlju, a ne političkim razlozima, žali mržnju, progone i očitovanja antisemitizama, kojima su u bilo koje vrijeme i s bilo koje strane Židovi bili progonjeni“ (NA 4,8). Židovi će kod kršćana uvijek imati privilegirano mjesto u međureligijskom dijalogu i zato je ovo koncilsko prisjećanje na biblijsko-teološku povezanost Crkve sa židovskim narodom bitno.⁹¹

U zadnjoj točki, deklaracija *Nostra aetate* poziva čovječanstvo na sveopće bratstvo koje proizlazi iz same naravi kršćanske vjere, utemeljene na ljubavi prema Bogu i ljubavi prema bližnjemu. Takvo bratstvo i ljubav isključuju svaku diskriminaciju i zlostavljanje ljudi koje bi se provodilo zbog rasnih, društvenih ili religijskih razloga: „Ne možemo, naime, zazivati Boga, Oca sviju, ako otklanjamo da se bratski ponašamo prema nekim ljudima, stvorenima na sliku Božju. Odnos čovjeka prema Bogu Ocu tako se povezuje s odnosom čovjeka prema ljudskoj braći da Pismo kaže: ‘Tko ne ljubi, nije upoznao Boga’ (1 Iv 4,8). Time se uklanja temelj svakoj teoriji ili praksi koja između čovjeka i čovjeka, između naroda i naroda uvodi diskriminaciju s obzirom na ljudsko dostojanstvo i prava koja odatle proizlaze“ (NA 5,1-2; usp. GS 92,5). Na samom kraju deklaracije, Koncil poziva sve Kristove vjernike na čestito ponašanje među drugim narodima te da „ako je moguće, koliko je do njih, žive u miru sa svim ljudima tako da budu doista sinovi Oca koji je na nebesima“ (NA 5,3).

⁹¹ Za produbljivanje teme kršćansko-židovskih odnosa, vidi: Adalbert REBIĆ, *Odnos između kršćana i Židova kroz povijest*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2007.; Joseph RATZINGER, *Crkva, Izrael i svjetske religije*, Split, Verbum, 2007.; Jacob NEUSNER, *Rabin razgovara s Isusom*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2010. Vidi također: Karl-Josef KUSCHEL, *Spor oko Abrahama. Što Židove, kršćane i muslimane dijeli – a što ih ujedinjuje*, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2001.; Karl-Josef KUSCHEL, *Židovi, kršćani i muslimani. Podrijetlo i budućnost*, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2011.

Glavne misli deklaracije *Nostra aetate* i nakon pola stoljeća su još uvijek aktualne i izazovne. U duhu koncilskog *aggiornamenta* te misli iščitavaju nauk i predaju Katoličke crkve u novom povijesnom kontekstu, u kojem su dijalog i suradnja između naroda i pripadnika različitih religijskih tradicija postali ne samo neophodno potrebni, nego također uvjet za razvoj i budućnost čovječanstva. Nakon deklaracije *Nostra aetate* započela je, za Katoličku crkvu, trajna avantura međureligijskog dijaloga koja je kršćane otvorila pripadnicima drugih religija, ali i same te religije potaknula da razgovaraju i surađuju međusobno. Ovaj dijaloški preokret postavio je temelje novom, čovječnijem i solidarnijem suživotu između naroda, kultura i civilizacija. Ujedno je dao i odlučujući poticaj razvoju kršćanske teologije religija, koja će pod novim svjetlom promatrati i promišljati mjesto i ulogu drugih religija u povijesti spasenja.⁹²

2.2. Dijalog i evangelizacija prema enciklici *Ecclesiam suam*

U jeki Drugog vatikanskog koncila novoizabrani papa Pavao VI. objavio je svoju nastupnu encikliku *Ecclesiam suam*, koja je većim dijelom posvećena dijalogu.⁹³ Ovaj izazovan dokument izravno se nadovezuje na pastoralnu nakanu Koncila, kojom se Crkva željela otvoriti suvremenom svijetu kako bi učinkovitije mogla vršiti svoje evangelizacijsko poslanje. Za papu Pavla VI. jedno od glavnih sredstava evangelizacije je upravo dijalog, štoviše, dijalog i evangelizacija mogu se poistovjetiti: „dijalog je evangelizacija” (ES 66). Evangelizacija kao navještaj i širenje radosne vijesti te dijalog kao sredstvo susreta s drugima pretpostavljaju jedan drugoga: dijalogom se evangelizira i nema evangelizacije bez dijaloga. U dijaloški postavljenoj evangelizaciji koncilaska Crkva izražava svoju bit i poslanje: „Crkva mora stupiti u dijalog sa svijetom u kojemu živi. Time će ona sama postati riječ, poruka i razgovor” (ES 67).

Velika novost enciklike *Ecclesiam suam* je što dijalog ne svodi na ovozemaljsku stvarnost, na puku razmjenu među ljudima, nego ga utemeljuje u Bogu, pridajući mu tako teološku vrijednost: „Dijalog zapravo ima svoje ishodište u samome Bogu” (ES 72). Dapače, dijalog proizlazi iz same naravi božanske objave kojom je Bog svojom Riječju trajno uspostavljao odnos s čovječanstvom tijekom ljudske povijesti, koja se od samoga njezina početka može stoga promatrati kao povijest spasenja: „Čitava povijest spasenja govori zapravo o tome dugom i raznolikom razgovoru što ga Bog čudesno s ljudima započinje i na razne načine nastavlja” (ES 72). Ovaj neprekidni dijalog kojeg je Trojedin Bog na vlastitu inicijativu započeo s ljudskim rodом Pavao VI. naziva „razgovorom” ili „dijalogom spasenja”. Upravo je taj dijalog uzor i poticaj Crkvi u njezinom dijalogu sa svijetom: „Uvijek moramo imati pred očima taj neizrecivi i stvarni dijaloški oblik koji je Bog Otac, po Isusu Kristu u Duhu Svetomu s nama otpočeo i uspostavio, da bismo mi, tj. Crkva,

⁹² O teologiji religija, vidi točku 3.3. ovog rada.

⁹³ Usp. PAVAO VI., *Ecclesiam suam – Crkvu svoju. Enciklika o načinu kako Crkva treba da izvršuje svoju zadaću u suvremenom svijetu* (6. VIII. 1964.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1979. (dalje: ES).

shvatili kakav suodnos moramo uspostaviti i promicati s ljudima“ (ES 73); „Razgovor spasenja Bog je prvi započeo, naime *on nas prije uzljubi* (1 Iv 4,19). Stoga i mi moramo prvi tražiti razgovor s ljudima ne čekajući da nas drugi pozovu“ (ES 74). Dijalogizirajuća Crkva priključuje se Božjem „dijalogu spasenja“ i nastavlja ga u različitim kontekstima svoga poslanja i djelovanja (usp. ES 74-79). Sam dijalog postaje tako, na neki način, „sakrament“ po kojemu Bog djeluje i mijenja svijet posredstvom Crkve i kršćana.

Na praktičnoj razini, ako je dijalog jedan od načina kojim Crkva treba vršiti svoje apostolsko poslanje, on je „ujedno sredstvo za povezivanje duša“ (ES 83). Pod tim vidom, Pavao VI. ističe četiri glavne oznake dijaloga: jasnoću, blagost, povjerenje i razboritost. *Jasnoća* je preduvjet za međusobno razumijevanje: potrebno je na razumljiv i dostupan način izreći svoje misli, kako bi se izbjegli eventualni nesporazumi; *blagost* se zasniva na Kristovu krotkost i poniznost (usp. Mt 11,29), koja je miroljubiva, umjerena, snošljiva i širokogrudna, a ne ohola, zajedljiva i uvredljiva; *povjerenje* ima dvostruku značajku: ono podrazumijeva povjerenje u snagu vlastitih riječi, ali također u sugovornikovu spremnost da prihvati riječ drugoga; napokon, važna je i *razboritost*, koja će voditi računa o psihološkim i moralnim svojstvima sugovornika, kako ga se ne bi omalovažilo ili povrijedilo (usp. ES 83). „U tako vođenu razgovoru povezuje se istina s ljubavlju, razum sa srcem“ (ES 84).

Napokon, u enciklici *Ecclesiam suam* papa Pavao VI. promatra i detaljno opisuje dijalog Crkve kroz prizmu triju koncentričnih kruga, s vlastitim adresatima i ciljevima (usp. ES 95-119). Prvi krug dijaloga odnosi se na *cijelo čovječanstvo*, uključujući ateiste, a prvenstveni cilj toga dijaloga je učvršćivanje mira među ljudima i narodima (usp. ES 100-109). Drugi krug dijaloga usmjeren je na *one koji u Boga vjeruju*, tj. na pripadnike drugih religijskih tradicija, najprije monoteiste (Židovi i muslimani), zatim sljedbenike tradicionalnih i azijskih religija. Svrha toga dijaloga je svjedočenje kršćanske vjere i suradnja za opće dobro: „Spremni smo zajedno s njima [sljedbenicima nekršćanskih religija] braniti i promicati ideale vjerske slobode, bratstva među ljudima, prave kulture, društvene dobrotvornosti i društvenoga reda“ (ES 111). Treći i za Crkvu najvažniji krug dijaloga posvećen je samim *kršćanima*. Enciklika ovdje najprije podsjeća na važnost dijaloga „s odijeljenom braćom“ (ekumenski dijalog) koji su Katoličkoj crkvi najbliži jer s njome ispovijedaju vjeru u Isusa Krista. Prvotni smisao ekumenskog dijaloga je unaprijediti jedinstvo među kršćanima, koje je sam Krist želio za svoju Crkvu (usp. Iv 17,21). Međutim, papa Pavao VI. usrdno poziva i na dijalog među samim članovima Katoličke crkve (unutarcrkveni dijalog), koji treba biti „živ i prislan, osjetljiv za svaku istinu“, „iskren i prožet izvornom svetošću“ te otvoren pluralnosti mišljenja (usp. ES 116).

Ova tri koncentrična kruga dijaloga nadovezuju se jedan na drugoga i međusobno se upotpunjuju. Zanimljivo je primijetiti kako krugovi polaze izvana, iz svijeta (dijalog *ad extra*), pa preko pripadnika drugih religija, idu prema Crkvi (dijalog *ad intra*). Kao da je dijalog sa svijetom i drugim religijama poticaj dijalogu među kršćanima i unutar same Crkve; i obrnuto,

što je življi unutrašnji crkveni i ekumenski dijalog, toliko će i dijalog Crkve sa svijetom biti vjerodostojniji i učinkovitiji. U svakom slučaju, enciklika *Ecclesiam suam* potvrđuje da dijalog za Crkvu više nije samo alternativa, nego sastavni dio njezinog evangelizacijskog poslanja. Enciklika, doduše, lucidno spominje poteškoće i određene opasnosti dijaloga (usp. ES 85-91), ali u isto vrijeme nudi smjernice i konkretne metode za prakticiranje dijaloga. Zbog toga, enciklika *Ecclesiam suam* svetoga pape Pavla VI. ostaje nezaobilazan dokument za razumijevanje temeljna polazišta i značenje koje dijalog ima u poslijekoncilskoj Crkvi.⁹⁴

2.3. Značajnije inicijative i dokumenti poslijekoncilskog učiteljstva na području međureligijskog dijaloga

Od Drugog vatikanskog koncila međureligijski dijalog – kao i ekumenski dijalog, iako na drugačijoj razini – postat će sastavni dio službenog naučavanja Katoličke crkve. Gotovo svi relevantni poslijekoncilski dokumenti Crkve s područja evangelizacije, teologije, socijalnog nauka ili katoličkog odgoja posvetit će prostora potrebi za susretom, upoznavanjem i dijalogom s pripadnicima drugih religijskih tradicija i kultura. Jednako tako, brojni govori i pisanih izjava papa ili biskupa diljem svijeta pružaju bogatu riznicu katoličkog razumijevanja i promicanja međureligijskog dijaloga.⁹⁵ Crkva neupitno uključuje međureligijski dijalog u svoju misijsku zadaću i promatra ga u suodnosu s evangelizacijom i navještajem Isusa Krista.⁹⁶

2.3.1. Osnivanje Tajništva za nekršćane / Papinskog vijeća za međureligijski dijalog

Poslijekoncilska Crkva trajno je nastavila razvijati svoje djelovanje na području međureligijskog dijaloga bilo kroz službenih dokumenata ili papinskih izjava, bilo mnoštvom inicijativa na institucionalnim, kulturnim, znanstvenim ili pastoralnim razinama. Tako je papa Pavao VI. 19. svibnja 1964., na blagdan Duhova, osnovao Tajništvo za nekršćane (*Secretariatus pro non Christianis*), koje je izdalo nekoliko važnih dokumenata za promicanje i produbljivanje susreta i dijaloga sa sljedbenicima drugih religija.⁹⁷ Zbog posebne važnosti dijaloga sa Židovima i

⁹⁴ Poučan komentar ove enciklike vidi u: Bonaventura DUDA, Papa Pavao VI – učitelj dijaloga (Pogovor), u: PAVAO VI., *Ecclesiam suam – Crkvu svoju. Enciklika*, 71-105; Nikola DOGAN, *Religije i spas*, 187-193.

⁹⁵ Usp. PONTIFICIO CONSIGLIO PER IL DIALOGO INTERRELIGIOSO – Francesco GIOIA (ur.), *Il dialogo interreligioso nell'insegnamento ufficiale della Chiesa cattolica (1963-2013)*, Vaticano, Libreria editrice Vaticana, 2013.

⁹⁶ Usp. Battista MONDIN, Poslanje i nekršćanske religije, u: *Crkva i misije*, Sarajevo, Nacionalna uprava Papinskih misijskih djela Bosne i Hercegovine, 2009., 313-326; Maurice BORRMANS, Poslanje i dijalog, u: *Crkva i misije*, Sarajevo, Nacionalna uprava Papinskih misijskih djela Bosne i Hercegovine, 2009., 341-367.

⁹⁷ Usp. SEKRETARIJAT ZA NEKRŠĆANE, *Prema susretu religija. Sugestije za dijalog: opći dio*, Zagreb, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1968.; TAJNIŠTVO ZA NEKRŠĆANE, *Stav Crkve prema sljedbenicima drugih religija*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1985.

muslimanima, Pavao VI. je 1970. godine također potaknuo osnivanje Povjerenstva za odnose sa židovstvom (pod ingerencijom Papinskog vijeća za jedinstvo kršćana), a 22. listopada 1974. osniva Povjerenstvo za odnose s islamom (pod ingerencijom Tajništva za nekršćane). Prvotna svrha tih povjerenstava je na teorijskoj i praktičnoj razini konkretizirati dijalog Crkve sa židovstvom i islamom.⁹⁸

Svjestan sve veće važnosti koje zauzima međureligijski dijalog ne samo za poslanje Crkve, nego i za mir u svijetu, papa Ivan Pavao II. je u apostolskoj konstituciji *Pastor bonus* Tajništvo za nekršćane preimenovao u Papinsko vijeće za međureligijski dijalog (*Pontificium Consilium pro Dialogo Inter Religiones*) i službeno ga pripojio Rimskoj kuriji.⁹⁹ Ovom znakovitom promjenom naziva papa je želio naglasiti afirmativnu dimenziju međureligijskog dijaloga, kojom će Crkva na sljedbenike drugih religija gledati kroz prizmu onoga što jesu, tj. kako oni sami sebe shvaćaju, a ne, kao do tada, kroz onoga što nisu, tj. nisu „kršćani“ („nekršćani“). U skladu s dokumentima Drugog vatikanskog koncila i osobito deklaracije *Nostra aetate*, zadaće Papinskog vijeća za međureligijski dijalog su u dotičnoj konstituciji definirane ovim riječima: „Vijeće nastoji da se prikladno uspostavi dijalog sa sljedbenicima drugih religija, a održava s njima i druge odnose; promiče prikladna nastojanja i sastanke kako bi se postiglo uzajamno poznavanje i poštovanje i, s udruženim naporima, unaprijedilo čovjekovo dostojanstvo i njegove duhovne i čudoredne vrednote; brine se za odgoj i obrazovanje onih koji se posvećuju dijalogu ovakve vrste.“¹⁰⁰ Vijeće promiče međureligijski dijalog na službenim razinama, osobito kroz diplomatske odnose između Svete Stolice i zemalja u kojima su kršćani manjina; isto tako, zalaže se za zajednički dijalog na području etičkih i moralnih pitanja, organizira skupove i, preko pape ili svoga predsjednika, redovito šalje poruke predstavnicima glavnih vjerskih zajednica, napose prigodom njihovih važnijih blagdana.¹⁰¹ Kada je potrebno, Vijeće usko surađuje s Kongregacijom za nauk vjere te s Kongregacijama za Istočne Crkve i za evangelizaciju naroda. Od 1994. godine Papinsko vijeće za međureligijski dijalog izdaje časopis *Pro dialogo* i šematizam značajnijih organizacija involvirane u međureligijski dijalog diljem svijeta. Od 25. svibnja 2019. predsjednik Papinskog

⁹⁸ U sklopu Tajništva za nekršćane članovi Povjerenstva za odnose s islamom objavili su dva značajna dokumenta: [TAJNIŠTVO ZA NEKRŠĆANE], *Smjernice za dijalog između kršćana i muslimana* (Roma, Ancora, 1969.), Sarajevo, 1978 (mala knjižnica »Radosne vijesti«). Novo i prošireno izdanje: Maurice BORRMANS – SEKRETARIJAT ZA NEKRŠĆANE, *Smjernice za dijalog između kršćana i muslimana*, Zagreb, Nadbiskupski duhovni stol – Glas Koncila, 1984.

⁹⁹ Usp. IVAN PAVAO II., *Pastor bonus – Dobri pastir. Apostolska konstitucija o Rimskoj kuriji* (28. VI. 1988.), u: *Zakonik kanonskoga prava, proglašen vlašću pape Ivana Pavla II., s izvorima*, Zagreb, Glas Koncila, 1996., br. 159-162.

¹⁰⁰ *Isto*, br. 160.

¹⁰¹ Većina ovih poruka i srodnih tekstova dostupna je na službenoj internetskoj stranici Vijeća: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interelg/index.htm. Predsjednici Tajništva za nekršćane, odnosno, Papinskog vijeća za međureligijski dijalog bili su talijanski kardinali Paolo Marella (1964.-1973.) i Sergio Pignedoli (1973.-1980.), belgijski apostolski delegat Jean Jadot (1980.-1984.), nigerijski kardinal Francis Arinze (1984.-2002.), engleski kardinal Michael Louis Fitzgerald (2002.-2006.), francuski kardinali Paul Poupard (2006.-2007.) i Jean-Louis Tauran (2007.-2018.). Usp. Maurice BORRMANS, *Aux origines du Conseil Pontifical pour le Dialogue Interreligieux*, u: *Se comprendre*, (2013.) 9, 1-13. Od 25. svibnja 2019. predsjednik je kardinal Miguel Ángel Ayuso Guixot.

vijeća za međureligijski dijalog je španjojski kardinal Miguel Ángel Ayuso Guixot, inače stručnjak za islam. Papa Franjo je u sklopu svoje reforme Rimske kurije, u veljači 2022., isto Vijeće preimenovao u Dikasterij za međureligijski dijalog.¹⁰²

2.3.2. Dokument *Dijalog i navještaj*

Dokument *Dijalog i navještaj. Razmišljanja i smjernice za međureligijski dijalog i navještaj evanđelja*, kojeg su zajedno objavili Papinsko vijeće za međureligijski dijalog i Zbor za evangelizaciju naroda, teološki je najizazovniji poslijekoncilski dokument na području međureligijskog dijaloga.¹⁰³ Objavljen prigodom dvadeset i pete obljetnice deklaracije *Nostra aetate*, ovaj dokument preuzima i produbljuje sve poticaje koje je u međuvremenu Katolička crkva učinila na području međureligijskog dijaloga, osobito tijekom pontifikata Ivana Pavla II. i nakon međureligijske molitve za mir u Asizu 1986. godine. Osnovna nakana dokumenta je, u religijski i kulturalno sve pluralnijem svijetu, sustavnije prikazati polazišta Katoličke crkve prema međureligijskom dijalogu (I. dio), objasniti smisao, sadržaj i modalitet navještaja kršćanske vjere u evangelizacijskom poslanju Crkve (II. dio), pokazati suodnos međureligijskog dijaloga i kršćanskog navještaja kao dvije povezane ali ne zamjenjive cjeline (III. dio).

Dokument *Dijalog i navještaj* postavljen je u teološkoj perspektivi „dijaloga spasenja“ kojeg je Pavao VI. bio istaknuo u enciklici *Ecclesiam suam*. Ta perspektiva je dinamična i uvažava sve povijesne i životne okolnosti u kojima se dijalog odvija, u smjeru suživota i zajedničkog napretka. U tom smislu dokument ponizno priznaje kako Crkva, u svojem hodočašću kroz ljudsku povijest, i sama napreduje prema punini božanske istine u „dijalogu spasenja“ s osobama drugih vjera, a taj dijalog je vodi k još dubljoj zauzetosti i obraćenju Bogu (usp. DA 36-41). Za Crkvu i njezino evangelizacijsko poslanje dijalog stoga nije samo ljudski čin, nego ima teološku narav: u dijalog se uključuje sam Bog koji posredstvom svoga Duha djeluje, prosvjetljuje i međusobno obraća sugovornike prema Sebi. Drukčije rečeno, u međuvjerskom dijalogu Bog sebe otkriva i daruje sugovornicima, uvodeći ih u duhovnu razinu svoje međusobne razmjene. U ovom Božjem sebedarju, kršćanin prepoznaje otajstveno djelovanje Uskrsloga Krista, koji nastavlja povezivati ljude i uzdizati ih Bogu. Dokument ovo izražava probranim i lijepim riječima: „Temeljni razlog zauzetosti Crkve u dijalogu nije čisto antropološke nego, prije svega, teološke naravi. Bog je, u dijalogu koji traje kroz vrijeme, ponudio i nastavlja nuditi spasenje čovječanstvu. Da bi bila vjerna božanskom početku, Crkva, dakle, mora ući u dijalog spasenja sa svima, (DA 38).

¹⁰² Vidi službenu stranicu Dikasterija za međureligijski dijalog, na kojoj su objavljeni službeni dokumenti i prigodne izjave međureligijskog značaja: <https://www.dicasteryinterreligious.va>.

¹⁰³ Usp. PAPINSKO VIJEĆE ZA MEĐURELIGIJSKI DIJALOG – ZBOR ZA EVANGELIZACIJU NARODA / Francis ARINZE – Josef TOMKO, *Dijalog i navještaj. Razmišljanja i upute o međuvjerskom dijalogu i o naviještanju Isusa Krista*, Sarajevo, Misijska centrala, 1992. (dalje: DA, prema izvornom naslovu dokumenta *Dialogue et annonce*).

„U ovom dijalogu spasenja kršćani i drugi pozvani su na suradnju s Duhom uskrsloga Gospodina, s Duhom koji je prisutan i djeluje posvuda. Međuvjerski dijalog ne teži samo k uzajamnom razumijevanju i prijateljskim odnosima. Dostiže mnogo dublju razinu – razinu duha – gdje se razmjena i suodgovornost sastoje u uzajamnom svjedočanstvu vlastitog vjerovanja i u zajedničkom otkrivanju odnosnih vjerskih uvjerenja. Posredstvom dijaloga kršćani i drugi su pozvani na produblјivanje svoje vjerske zauzetosti i na odgovor, s rastućom iskrenošću, na osobni Božji poziv i na njegov velikodušni dar sebe samoga, dar koji se uvijek prenosi, kako to ispovijeda naša vjera, posredovanjem Isusa Krista i djelom njegova Duha” (DA 40).

Međureligijski dijalog od kršćana, kao i od sljedbenika drugih religija, pretpostavlja otvorenost prema uvjerenjima i vrijednostima drugih, ali također iskrenost i vjernost prema vlastitoj vjeri: „Iskrenost u međuvjerskom dijalogu zahtijeva da se u dijalog uđe s cjelovitošću vlastite vjere. U isto vrijeme, ostajući čvrsti u svojoj vjeri da im je u Isusu Kristu, jedinom posredniku između Boga i ljudi (usp. 1 Tim 2,4-6), data punina objave, kršćani ne smiju zaboraviti da se Bog također očitovao na neki način i sljedbenicima drugih vjerskih predaja. Kao posljedica toga je poziv da s otvorenošću promatraju uvjerenja i vrednote drugi“ (DA 48). Upoznavanje vjerskih istina drugoga omogućuje pročišćavanje i produblјivanje vlastitog poimanja istine, kao i zajedničko otkrivanje one božanske istine koja nadilazi ljudska shvaćanja. Bez upadanja u relativizam, ovako shvaćeni dijalog odbija svako prisvajanje ili monopoliziranje istine te savladava ustaljene predrasude prema drugima: “Punina primljene istine u Isusu Kristu ne daje pojedinim kršćanima sigurnost da su potpuno usvojili tu istinu. Na posljetku, istina nije nešto što posjedujemo, nego osoba kojoj moramo dopustiti da nas posjeduje. Radi se dakle o postupku koji nema kraja. Zadržavajući cjelovitu svoju samobitnost, kršćani trebaju biti spremni učiti i primiti od drugih, i posredstvom njih, pozitivne vrednote njihovih predaja. Tako, posredstvom dijaloga, mogu biti dovedeni u stanje da pobijede ukorijenjene predrasude, da još jednom provjere svoje unaprijed stvorene zamisli i da pokatkad prihvate da razumijevanje njihove vjere bude pročišćeno” (DA 49).

Nadovezujući se ne prethodne tekstove učiteljstva, dokument *Dijalog i navještaj* podsjeća na četiri oblika međureligijskog dijaloga, koji se međusobno isprepleću i nadopunjuju: „a) *Dijalog života* u kojemu se osobe upinju da žive u duhu otvorenosti i dobrosusjedstva dijeleći njihove radosti i teškoće, njihove ljudske probleme i brige. b) *Dijalog djela* u kojemu kršćani i drugi surađuju i vidu općeg razvoja i oslobođenje puka. c) *Dijalog teoloških razmjena* u kojemu stručnjaci nastoje produbiti razumljenost svojih vlastitih vjerskih baština i cijeniti duhovne vrednote jedni drugih. d) *Dijalog vjerskog iskustva* u kojem si osobe, ukorijenjene u vlastitim vjerskim predajama, priopćavaju svoja duhovna bogatstva, na primjer u onomu što se odnosi na molitvu i kontemplaciju, na vjeru u putove traženja Boga i Apsolutnoga“ (DA 42).¹⁰⁴ Iako svaki

¹⁰⁴ Ova četiri oblika međureligijskog dijaloga su, na malo drugačiji način, opisana i u drugim dokumentima Crkve, primjerice: SEKRETARIJAT ZA NEKRŠĆANE, *Prema susretu religija*, 40-48; Maurice BORR-

od spomenutih oblika dijaloga ima vlastite sadržaje i metode, tek u svojoj komplementarnosti oni dobivaju svoje puno značenje. Ipak, *dijalog (su)života* ostaje zasigurno temeljni oblik dijaloga, koji je preduvjet i svrha svim ostalim oblicima.

U skladu s (poslije)koncilskim naučavanjem, tako i prema dokumentu *Dijalog i navještaj* međureligijski dijalog i naviještanje kršćanske vjere dva su – različita, ali suodnosna – dijela evangelizacijskog djelovanja Crkve: „Obadvoje su zakoniti i neophodni. Prisno su povezani ali ne zamjenjivi: pravi međuvjerski dijalog pretpostavlja sa kršćaninove strane želju da Isusa Krista učini više poznatim, priznatim i ljubljenim, a naviještanje Isusa Krista mora se činiti u evanđeoskom duhu dijaloga“ (DA 77). Način na koji će se prakticirati dijalog s pripadnicima drugih religija ovisi, dakako, o posebnim okolnostima svake mjesne Crkve i svakog kršćanina: „To uvijek uključuje određenu osjetljivost prema društvenim, uljudbenim, vjerskim i političkim vidovima stvarnosti kao i pažnju prema ‘znakovima vremena’ po kojima Duh Božji govori, poučava i vodi“ (DA 78). Međureligijskim dijalogom Crkva ispunjava svoju ulogu „sakramenta“ povezujući ljude s Bogom i među sobom (usp. LG 1); no, ona istodobno pridonosi promicanju „istine i života, svetosti i pravde, ljubavi i mira, oznake onog kraljevstva koje će Krist na kraju vremena predati svome Ocu (usp. 1 Kor 15,24). Tako je međuvjerski dijalog zaista dio dijaloga spasenja kojeg je započeo Bog“ (DA 80). Osim međuljudske (međusobni susret i razmjena) i svjedočke dimenzije (navještaj kršćanske vjere), Crkva međureligijski dijalog također shvaća kao zajednički hod sa sljedbenicima drugih religija prema eshatološkoj budućnosti, u kojoj će se proslaviti sam Bog „koji hoće da se svi ljudi spase“ (usp. 1 Tim 2,3-4) i postanu dionici Njegova života.¹⁰⁵

2.3.3. Dokument Kršćanstvo i religije

U jednom svijetu koji je ekonomski, tehnološki i komunikacijski sve povezaniji i u kojem su različiti narodi i kulture postali međuovisni raste, također, svijest o religijskom pluralizmu kao sastavnom dijelu našega vremena i o ulozi religije u današnjem svijetu. Iz te perspektive, Međunarodno teološko povjerenstvo obradilo je ovu problematiku u dokumentu *Kršćanstvo i religije*, koji je objavljen 1996. godine.¹⁰⁶ Ovim dokumentom Katolička crkva je nastojala

MANS – SEKRETARIJAT ZA NEKRŠĆANE, *Smjernice za dijalog između kršćana i muslimana*, 94-95; TAJNIŠTVO ZA NEKRŠĆANE, *Stav Crkve prema sljedbenicima drugih religija*, br. 28-35.

¹⁰⁵ Više o odnosu kršćanskog navještaja i međureligijskog dijaloga, vidi u: Joseph DORÉ, Navještaj Isusa Krista i susret s religijama, u: *Svesci Communio*, (1996.) 87/88, 20-28; Nikola BIŽACA, *Ususret bratskom putovanju. Temelji i dijaloške perspektive teologije religija*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2013., 171-183; Henri DE LA HOUGUE, Dialogue et annonce, deux missions ecclésiales mais non interchangeables, u: Thierry-Marie COURAU – Anne-Sophie VIVIER-MURESAN (ur.), *Dialogue et conversion, mission impossible?*, Paris, Desclée de Brouwer, 2012., 45-63.

¹⁰⁶ Usp. MEĐUNARODNO TEOLOŠKO POVJERENSTVO, *Kršćanstvo i religije*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1999. Osvrt na ovaj dokument vidi u: Nikola BIŽACA, *Ogledi iz teologije religija*, 131-138;

postaviti neka teološka načela kako sa stajališta kršćanske vjere vrednovati druge religije i stupiti u dijaloški odnos s njihovim sljedbenicima. Posebna je pozornost posvećena kršćanskoj teologiji religija i njezinim mogućim devijacijama vezano uz shvaćanje spasenjske vrijednosti drugih religija u odnosu na Kristovu objavu. Obično se spominju tri glavna modela teologije religija: 1. *ekskluzivistički ekleziocentrizam*, koji počiva na uskom i radikalnom shvaćanju aksioma „izvan Crkve nema spasenja“, prema kojemu je krsna pripadnost Katoličkoj crkvi nužna za spasenje (ovaj stav je napušten već od pape Pija XII. i osobito Drugog vatikanskog koncila, usp. LG 16 i GS 22); 2. *pluralistički teocentrizam*, koji ističe da su sve religije autonomne posrednice spasenja jer su usmjerene na Boga kao najvišoj transcendentnoj stvarnosti koji na različite načine djeluje u njima, neovisno o Kristu (ovaj model je za Crkvu neprihvatljiv jer relativizira značaj kršćanske objave i lišava kršćane od misijskog poslanja); 3. *inkluzivistički kristocentrizam*, koji prihvaća mogućnost spasenja u drugim religijama, ali po univerzalnom djelovanju Trojedinoga Boga koji svojom Riječju i svojim Duhom od početka ljudske povijesti djeluje na otajstveni način u svim kulturama i narodima, pozivajući svakog čovjeka u zajedništvo sa sobom (taj stav je najprihvatljiviji katoličkoj teologiji jer pozitivne vrijednosti drugih religija povezuje s jedincatošću i univerzalnošću spasenja u Isusu Kristu).¹⁰⁷

Uz potrebu za doktrinarnim razjašnjenjem katoličkih postavki teologije religija (vezane prvenstveno uz pitanja o Bogu, Kristovom posredništvu, kršćanskom poimanju istine itd.), dokument *Kršćanstvo i religije* ujedno produbljuje teološku dimenziju međureligijskog dijaloga i potvrđuje njegovo mjesto u poslanju Crkve. U tom smislu, suvremeni religijski pluralizam, koji svjedoči o religioznoj naravi čovjeka i ulozi religija u svim kulturama čovječanstva, nezaobilazan je izazov za ukupno kršćanstvo, tako i za Crkvu i njezino djelovanje u promicanju mira i pravednosti u svijetu: „Važnost religije u ljudskom životu, i sve češći susreti među ljudima i kulturama, zahtijevaju međureligijski dijalog radi rješavanja problema i potreba čovječanstva, pojašnjavanja smisla života i promicanja zajedničkog djelovanja za mir i pravednost u svijetu. Kršćanstvo se ne drži po strani i ne može ostati na rubovima takvog susreta i, susljedno tome, na rubovima dijaloga među religijama. Ako su religije katkad bile, a mogu još i danas biti razlozi podjele i

Mato ZOVKIĆ, *Međureligijski dijalog iz katoličke perspektive u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Vrhbosanska katolička teologija, 1998., 93-100.

¹⁰⁷ Usp. MEĐUNARODNO TEOLOŠKO POVJERENSTVO, *Kršćanstvo i religije*, br. 8-12, 24, 50-51, 93-104. Na opasnosti pogrešno postavljene teologije religija upozorava i dokument: KONGREGACIJA ZA NAUK VJERE, *Dominus Iesus. Deklaracija o jedincatosti i spasenjskoj univerzalnosti Isusa Krista i Crkve* (6. VIII. 2000.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2000., osobito br. 3-4, 9, 13-15, 21-22. Vidi također: Nikola BIŽACA, Teologija religija: modeli i neke strukturalne odrednice, u: Nikola HOHNJEC (prir.), *Kršćanstvo i religije. Zbornik Godišnjeg simpozija profesora teologije u Zagrebu, 7. i 8. travnja 1999.*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2000., 49-63; Luka MARKEŠIĆ, Istina u pluralizmu svijeta. Prikaz deklaracije „Gospodin Isus – o jedincatosti i spasiteljskoj univerzalnosti Isusa Krista i Crkve“, u: *Bosna Franciscana*, 8 (2000.) 13, 3-14. Opširniji pregled gibanja na području poslijekoncilske teologije religija i o teološkoj dimenziji međureligijskog dijaloga, vidi u: Nikola BIŽACA, *Ogledi iz teologije religija*, 70-189; Nikola BIŽACA, *Ususret bratskom putovanju*, 39-63 i 149-169.

sukoba među narodima, poželjno je da se u suvremenom svijetu pojavljuju kao čimbenici mira i jedinstva. Da bi to bilo moguće, kršćanstvo mora dati svoj prinos.¹⁰⁸

2.4. Doprinis poslijekoncilskih papa međureligijskom dijalogu

Vjerni nauku i smjernicama Drugog vatikanskog koncila, poslijekoncilski pape su svaki na svoj način doprinijeli daljnjem promišljanju i ostvarivanju dijaloga Crkve sa svijetom, tako i s pripadnicima drugih religijskih tradicija i kultura. To je odvažno učinio već papa sveti Pavao VI. (1963.-1978.), kako u svojim dokumentima i različitim govorima, tako i uspostavljanjem diplomatskih odnosa između Vatikana i mnogih nekršćanskih zemalja, a naročito tijekom svojih apostolskih putovanja. Tako je, na primjer, Pavao VI. prvi papa u povijesti koji je posjetio Svetu Zemlju i Indiju (1964.), Tursku (1967.) i Aziju (između ostaloga Iran, Pakistan, Indoneziju, Hong Kong i Šri Lanku, 1970.). U ovom dijelu našeg izlaganja željeli bismo, u kratkim crtama, spomenuti neke glavne značajke vezane uz međureligijski dijalog kod pape Ivana Pavla II., Benedikta XVI. i pape Franje.

2.4.1. Ivan Pavao II.: antropološki i teološki temelj dijaloga

Promicanje međureligijskog dijaloga jedno je od najprepoznatljivijih obilježja pontifikata svetoga Ivana Pavla II. (1978.-2005.).¹⁰⁹ To potvrđuje važno mjesto koje je davao dijalogu sa sljedbenicima drugih religija kako u službenim dokumentima Crkve i u brojnim govorima, tako i u svojim apostolskim putovanjima u čak tridesetak nekršćanskih zemalja. Na području međureligijskog dijaloga Ivan Pavao II. ostat će zapamćen po povijesnim posjetima i gestama velikog simboličnog značaja: između ostaloga, on je prvi papa koji je posjetio jednu muslimansku kraljevinu, Maroko, na poziv njezina kralja, Hasana II., i tom prilikom održao znameniti govor pred 80 000 mladih muslimana na stadionu u Casablanci (19. kolovoza 1985.); prvi je papa koji je posjetio Veliku rimsku sinagogu (13. travnja 1986.), kako bi potvrdio kršćansko-židovsko prijateljstvo; prvi je papa koji je posjetio najstarije i najveće Sveučilište u muslimanskom svijetu, znameniti Al-Azhar u Kairu, središte sunitskog islama (24. veljače 2000.); prvi je papa koji je službeno ušao u jednu džamiju, glasovitu omejidsku džamiju u Damasku (10. svibnja 2001.) itd.

Međutim, najveća gesta svetoga Ivana Pavla II. na području međureligijskog dijaloga zasigurno ostaje njegov proročki poziv vjerskim poglavarima svijeta da se u Asizu, gradu svetoga Franje, sveopćem simbolu mirotvorstva i bratstva među ljudima, održi međureligijska

¹⁰⁸ MEĐUNARODNO TEOLOŠKO POVJERENSTVO, *Kršćanstvo i religije*, br. 2, usp. br. 23-26.

¹⁰⁹ Usp. Byron L. SHERWIN – Harold KASIMOW (ur.), *John Paul II and Interreligious dialogue*, Eugene (Oregon), Wipf & Stock, 2005.

molitva za mir u svijetu (27. listopada 1986.). Ovaj epohalni susret bez presedana u povijesti, koji je okupio oko 130 vjerskih vođa i službenika iz različitih kršćanskih Crkava i velikih religija svijeta, otvorio je novo razdoblje u međureligijskim odnosima na svjetskoj razini, pozivajući sve vjernike na međusobno poštovanje, dijalog i suradnju za mir i zajedničko dobro čovječanstva. Dva mjeseca kasnije, u svojem božićnom govoru predstavnicima Rimske kurije (22. prosinca 1986.), Ivan Pavao II. je objasnio teološku utemeljenost međureligijskog molitvenog susreta u Asizu, nadovezujući ga na deklaraciju *Nostra aetate* i drugih dijaloških nastojanja Crkve zacrtanih na Drugom vatikanskom koncilu. U tom govoru snažno je naglasio „korjenito jedinstvo“ ljudskoga roda zasnivano na otajstvu Stvaranja i na uvrštenost svih ljudi u jedinstveni Božji naum spasenja; isto tako, pojasnio je kako su „razlike [među ljudima i religijama] manje važan element u usporedbi s jedinstvom koje je, suprotno tome, radikalno, utemeljujuće i određujuće“; posebno je istaknuo kako je „svaka autentična molitva potaknuta Duhom Svetim koji je otajstveno prisutan u srcu svakog čovjeka“, a sam „događaj Asiza“ opisao je kao „vidljivu ilustraciju, pouku i katehezu svima razumljivu“. Na kraju asiškog molitvenog susreta Ivan Pavao II. je pozvao sve sudionike da se „duh Asiza“, kako ga je sam nazvao, nastavi živjeti poradi širenja mira među ljudima.¹¹⁰ Od tada se u različitim crkvama diljem svijeta, obično krajem listopada svake godine, održavaju ekumenske i međureligijske molitve kojima se obilježava prva međureligijska molitva u Asizu. „Duh Asiza“ specifičan je katolički doprinos međureligijskom dijalogu i danas je postao dio crkvenog, osobito franjevačkog apostolata. Slične se molitve u „duhu Asiza“ od sredine 1990.-ih godina održavaju i u različitim gradovima Hrvatske i Bosne i Hercegovine.¹¹¹

Za papu Ivana Pavla II. međureligijski dijalog ima antropološko i teološko utemeljenje. Ako je Bog Stvoritelj jedini Bog, on je nužno Bog svih ljudi i svih naroda, unatoč njihovim razlikama. Isto tako, ako je svaki čovjek stvoren na sliku Božju (usp. Post 1,26-27), Bog je prisutan u svakom čovjeku i na različite načine u njemu djeluje, pa i posredstvom njegove kulture i religije. Kao vrhunac Božje objave Isus Krist je ujedno središte ljudske povijesti i ključ odgonetavanja smisla

¹¹⁰ Usp. Nikola VUKOJA, Duh Asiza: proročka gesta pape Ivana Pavla II., u: Ines SABOTIĆ – Željko TANJIĆ – Gordan ČRPIĆ, *Ivan Pavao II.: Poslanje i djelovanje*, Zagreb, Glas Koncila – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve Hrvatske biskupske konferencije, 2007., 85-118; Božidar NAGY, Papa Ivan Pavao II. na velikim međureligijskim skupovima, u: *Obnovljeni život*, 69 (2014.) 2, 221-230; COMUNITÀ DI SANT'EGIDIO – Vincenzo PAGLIA, *Lo spirito di Assisi. Dalle religioni una speranza di pace*, Cinisello Balsamo, Edizioni San Paolo, 2011. Na papinskim inicijativama, međureligijske molitve za mir ponovile su se, u samom Asizu, povodom rata na Balkanu (9. i 10. siječnja 1993.), nakon atentata na njujorške blizance i na početku rata u Afganistanu (24. siječnja 2002.), povodom dvadeset pete obljetnice (27. listopada 2011.) i tridesete obljetnice (20. rujna 2016.) prvog okupljanja u Asizu.

¹¹¹ Usp. Josip BLAŽEVIĆ, Prvih 25 godina duha Asiza, u: Josip BLAŽEVIĆ (ur.), *Zbornik radova Tjedna međureligijskog dijaloga povodom 25 godina duha Asiza*, Zagreb, 21.-27. listopada 2011., Zagreb, Hrvatski areopag, 2012., 17-37. O tridesetoj obljetnici „duha Asiza“ u hrvatskom i bosansko-hercegovačkom kontekstu vidi poseban broj mjesečnika: *Svjetlo riječi*, 34 (2016.) 403, 4-23. Teološki osvrt na molitvenu dimenziju međureligijskog dijaloga vidi u: Nikola BIŽACA, *Ogledi iz teologije religija*, 190-248.

čovjekove egzistencije. Kao „slika Boga nevidljivoga“ (Kol 1,15) i savršeni čovjek, Isus Krist vraća „Adamovoj djeci“ njihovu izgublenu bogolikost i čovjeku otkriva uzvišeno dostojanstvo koje ima kao Božje stvorenje i dijete Božje. Ovo univerzalističko kristocentrično polazište Ivan Pavao II. je ponajviše crpio iz br. 22 pastoralne konstitucije *Gaudium et spes*, kojeg je smatrao hermeneutičkim ključem čitavog Drugog vatikanskog koncila. U tom dubokom teološkom tekstu, papa je iščitavao sudbinu cijeloga čovječanstva, tako i nekršćana, jer svi ljudi po Duhu Svetomu bivaju na neki način pridruženi Kristovom otajstvu otkupljenja: „Otajstvo čovjeka stvarno postaje jasno jedino u otajstvu utjelovljene Riječi. [...] Krist, novi Adam, u samoj objavi Oca i njegove ljubavi potpuno otkriva čovjeka njemu samom i objavljuje mu njegov uzvišeni poziv. [...] Svojim se naime utjelovljenjem Sin Božji na neki način sjedinio sa svakim čovjekom. [...] Tome što je za nas trpio, nije nam dao samo primjer da idemo njegovim stopama nego je i put utro. Dok njime stupamo, život se i smrt posvećuju i dobivaju novi smisao. [...] To ne vrijedi samo za Kristove vjernike nego i za sve ljude dobre volje u čijim srcima milost nevidljivo djeluje. A budući da je Krist umro za sve i jer je konačni čovjekov poziv zaista samo jedan, i to božanski, moramo čvrsto držati to da Duh Sveti svima pruža mogućnost da na Bogu znan način budu pridruženi tome vazmenom otajstvu“ (GS 22). Iz perspektive kršćanske teologije, dakle, prvotni temelj međureligijskog dijaloga je sam Bog koji, po Kristu u Duhu Svetom, ujedinjuje cijeli ljudski rod.¹¹²

Stav Ivana Pavla II. o međureligijskom dijalogu vjerojatno je najjasnije izražen u njegovoj enciklici *Redemptoris missio*.¹¹³ Sukladno (poslije)koncilskom naučavanju, u tom zanimljivom i poticajnom dokumentu sveti je papa promatrao „dijalog s braćom inovjercima“ kao sastavni dio evangelizacijskog poslanja Crkve, koji nije u suprotnosti s misijom *ad gentes*, nego je s njom povezan i jedan je od njezinih oblika. Naime, iako Crkva prepoznaje nazočnost i djelovanje Duha Svetoga u drugim religijama, kulturama i narodima (usp. RM 28-29), to ne oslobađa kršćanina da naviješta spasenje po Isusu Kristu, potrebu vjere i krštenja, kao i potrebu Crkve kao „redovitog puta spasenja“ (usp. RM 55). S druge strane, papa afirmativno definira dijalog kao „put i sredstvo upoznavanja te uzajamna obogaćivanja“ (RM 55). Isto tako, naglašava dobronamjernost i dostojanstvo dijaloga, a na druge religije gleda kao na *pozitivan izazov* koji Crkvu potiče da prepozna i poštuje univerzalno djelovanje Božje Riječi i Božjega Duha te da još dublje istraži smisao svog poslanja u odnosu na Kristovu objavu: „Dijalog ne nastaje iz taktičkih razloga ili radi probitka, nego je djelatnost koja ima vlastite razloge, potrebe, dostojanstvo: proizlazi iz duboka poštovanja prema svemu što je u čovjeku učinio Duh, koji puše gdje hoće [usp. RH 12]. Naime, Crkva nastoji razotkriti ‘klice Riječi’ [AG 11; 15], ‘zrake istine koja prosvjetljuje sve ljude’ [NA 2], klice i zrake koje su u

¹¹² Usp. IVAN PAVAO II., *Redemptor hominis – Otkupitelj čovjeka*. Enciklika (4. III. 1979.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, ²1997., br. 8 i 11-12 (dalje: RH).

¹¹³ Usp. IVAN PAVAO II., *Redemptoris missio*. Enciklika o trajnoj vrijednosti misijske naredbe (7. XII. 1990.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1991. (dalje: RM).

osobama i u vjerskim predajama čovječanstva. Dijalog se zasniva na ufanju i ljubavi i donijet će plodove u Duhu. Druge religije Crkvi su pozitivan izazov: potiču je naime da otkriva i prepoznaje znakove Kristove nazočnosti i djelovanje Duha, kao i da dublje istraži svoju narav i posvjedoči cjelovitost objave, kojoj je čuvarica na dobro svijetu“ (RM 56). Za Ivana Pavla II., dijalog sa sljedbenicima drugih religija treba vršiti primjerom vlastita života te snagom vjere i ljubavi, bivajući svjesni da njegove rezultate ne ovise samo o čovjeku. U tom smislu, dijalog je otvarao eshatološkoj perspektivi: „Dijalog je put prema Kraljevstvu i sigurno će dati svoje plodove, premda je vremena i zgrade Otac zadržao u svojoj vlasti (usp. Dj 1,17)“ (RM 57).

Dijalog s velikim religijama utemeljenom na vrednotama mira, solidarnosti, pravednosti i slobode Ivan Pavao II. je držao jednim od neizbježnih zadataka na ulazu u treće tisućljeće, kojim će se razbuktaloj „krizi civilizacije“ moći odgovoriti stvaranjem „civilizacije ljubavi“. ¹¹⁴ Važnost ekumenskog i međureligijskog dijaloga u promicanju pomirenja i pravičnog društva u više navrata je također naglasio tijekom svojih pastoralnih posjeta Republici Hrvatskoj (1994., 1998. i 2003. godine) i Bosni i Hercegovini (1997. godine). ¹¹⁵

Doprinos pape svetoga Ivana Pavla II. u promicanju međureligijskog dijaloga iznimno je velik i ostat će nezaobilazna referenca na koju će se još dugo moći pozivati katolički i drugi vjernici angažirani na tom području. Upravo je u to svrhu 2010. osnovan Centar Ivan Pavao II. za međureligijske studije (*St. John Paul II Center for Interreligious studies*) pri Papinskom sveučilištu Sv. Tome Akvinskog (Angelicum) u Rimu. Glavna zadaća toga Centra je nastavljati graditi mostove između kršćana i pripadnika drugih religijskih tradicija te formirati buduće generacije vjerskih lidera i aktera koji će razumijevati međureligijski dijalog i znati ga implementirati kako u teologiji, tako i u svakodnevnom životu i pastoralnoj praksi.

2.4.2. Benedikt XVI.: *dijalog kultura utemeljen na racionalnim i univerzalnim vrijednostima*

Već na samom početku svoga pontifikata papa Benedikt XVI. (2005.-2013.) je potvrdio kako na području međureligijskog dijaloga namjerava slijediti stope Koncila i svojih predšasnika, jamčeći da „Crkva želi nastaviti graditi mostove prijateljstva sa sljedbenicima svih religija stoga što traži istinsko dobro svako osobe i društva u cjelini“. ¹¹⁶ Međutim, kao nekadašnji predstojnik Kongregacije za nauk vjere (1981.-2005.) i glavni autor *deklaracije Dominus Iesus o jedincatosti i spasenjskoj*

¹¹⁴ Usp. IVAN PAVAO II., *Tertio millennio adveniente – Nadolaskom trećeg tisućljeća. Apostolsko pismo o pripremi Jubitelja godine 2000.* (10. XI. 1994.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1994., br. 52-53.

¹¹⁵ Usp. IVAN PAVAO II., *Govori u Hrvatskoj (10. i 11. rujna 1994.)*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1994., osobito str. 23-27, 38, 57-63, 68-71; IVAN PAVAO II., „*Bit ćete mi svjedoci*“. *Govori za vrijeme pastoralnog pohoda Hrvatskoj od 2. do 4. listopada 1998.*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1998., 38. Vidi također: MATO ZOVKIĆ, *Međureligijski dijalog iz katoličke perspektive u Bosni i Hercegovini*, 101-124 i 168-184.

¹¹⁶ Govor na audijenciji s predstavnicima kršćanskih crkava i zajednica te različitih vjerskih tradicija, u Klemen-tovoj dvorani Apostolske palače (25. travnja 2005.). Usp. *Glas Koncila*, 8. svibnja 2005., br. 19, 7.

univerzalnosti Isusa Krista i Crkve, poznato je da je Joseph Ratzinger/Benedikt XVI. imao suzdržaniji stav prema religijskom pluralizmu i međureligijskom dijalogu. Naime, zbog nepremostivih doktrinarnih razlika koje religije imaju među sobom, on nije vjerovao da je istinski dijalog među njima doista moguć, osobito na teološkoj razini. Zbog toga je radije pozivao na dijalog između kultura i civilizacija, koji će biti utemeljen na racionalnim i univerzalnim humanim vrijednostima i u čijem bi središtu bila ljudska osoba, njezina temeljna prava, sloboda i dostojanstvo.¹¹⁷

Pontifikat Benedikta XVI. bio je prije svega usmjeren na revitalizaciju kršćanske vjere i identiteta u jednom globaliziranom svijetu suočen opasnostima uniformizma i relativizma, a naročito u sekulariziranoj Europi koja se udaljava od svojih kršćanskih korijena. Isto tako, bilo mu je stalo do učvršćivanja crkvenog jedinstva i do prepoznatljivije založenosti kršćana u društveno-političkoj zajednici i kulturi. Međutim, Benedikt XVI. nesumnjivo je također dao vlastiti doprinos međureligijskom dijalogu, unoseći u njega veću intelektualnu zahtjevnost u zajedničkom traženju i svjedočenju istine. Tako se i za Josepha Ratzingera/Benedikta XVI. dijalog i naviještaj međusobno prožimaju. To ne sprječava da se u međureligijskom dijalogu uvaži tuđe iskustvo Boga, uči primati od drugoga i potražuje jedinstvo unatoč međusobnih razlika: „Dijalog nije besciljan i neobvezatan razgovor, nego mu je svrha uvjerenje, pronalaženje istine, inače je bezvrijedan. I obrnuto: misijsko se djelovanje u budućnosti više ne može odvijati kao komunikacija s nekim tko je do sada bio bez ikakva znanja o Bogu i komu sada konačno treba reći u što mora vjerovati. To, doduše, može biti i možda će bivati sve više u jednom svijetu koji sve više postaje ateistički. No, u svijetu religija susrećemo ljude koji preko svoje religije uočavaju Boga i pokušaju živjeti u odnosu s njime. Stoga naviještanje nužno mora postati dijaloški proces. Drugomu ne govorimo nešto što mu je posve nepoznato, nego mu otvaramo skrivenu dubinu onoga što je već dodirnuo u svojoj vjeri. I obrnuto: navjestitelj nije samo davatelj, nego i primatelj. [...] Dijalog religija bi trebao sve više postati osluškivanje Logosa koji nam pokazuje jedinstvo usred naših podjela i razlika.“¹¹⁸

U međureligijskim odnosima Joseph Ratzinger/Benedikt XVI. prednost je davao dijalogu sa Židovima, zbog njihove povijesno-teološke povezanosti sa Crkvom i kršćanstvom.¹¹⁹ No, odnosi s islamom također su uvelike obilježili njegov pontifikat. Iako je njegovo glasovito predavanje na sveučilištu u Regensburgu (12. rujna 2006.) – koje je od mnogih muslimana protumačeno kao papino poistovjećivanje islama s nasiljem – pobudilo lavinu negativnih reakcija u muslimanskom svijetu, paradoksalno, upravo je taj

¹¹⁷ Opće postavke Ratzingerova razumijevanja međureligijskog i međukulturalnog dijaloga, te njegovo teološko vrednovanje drugih religija, vidi u: Joseph RATZINGER, *Vjera – istina – tolerancija. Kršćanstvo i svjetske religije*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2004. Vidi također: Vincent GUIBERT, *Le dialogue interreligieux chez Joseph Ratzinger*, Paris, Parole et Silence, 2015.; Rocco VIVIANO, *Interreligious dialogue in the thought of Benedikt XVI: ecclesiological foundations and distinctive characteristics*, u: *Annales missiologici Posnanienses*, 20 (2015.), 107-135.

¹¹⁸ Joseph RATZINGER, *Crkva, Izrael i svjetske religije*, 102-103.

¹¹⁹ Usp. *Isto*, osobito 11-78.

govor unio novu dimenziju u kršćansko-muslimanski dijalog, potaknuvši muslimanske leadere u svijetu da se i sami aktivnije uključe u dijalog.¹²⁰ Tako je, najprije, skupina od 38 muslimanskih učenjaka, vjerskih vođa i intelektualaca, sunita i šijita, iz petnaestak zemalja, papi uputilo *Otvoreno pismo* (13. listopada 2006.) u kojemu se osvrću na pojedine dijelove regensburškog predavanja, poričući svaki odnos između islama i nasilja. Godinu dana poslije, 138 muslimanskih naučenjaka i vjerskih vođa je papi poslalo drugo i opširnije pismo (13. listopada 2007.) simbolično naslovljeno *A Common Word Between Us and You* („Zajednička riječ između nas i vas“, prema Kuranu 3,64 i 29,46), koje na vrlo otvoren i srdačan način poziva kršćane i muslimane da svoj dijalog utemelje na zajedničkoj zapovijedi o ljubavi prema Bogu i ljubavi prema bližnjemu koju naučavaju i Biblija i Kuran. Kao odgovor na Pismo „stotridesetosmorice“ Papinsko vijeće za međureligijski dijalog organiziralo je u Rimu prvi katoličko-muslimanski forum (4.-6. studenoga 2008.) na kojemu je sudjelovalo po 24 kršćanskih i muslimanskih istaknutih teologa i intelektualaca sa svake strane, okupljenih upravo oko teme ljubavi prema Bogu i prema bližnjemu. Ove hvalevrijedne obostrane inicijative danas obvezuju kršćansko-muslimanski dijalog, dajući mu konstruktivnu teološku dimenziju koja zaslužuje biti nastavljena i produbljivana.¹²¹

Tijekom svojih apostolskih putovanja papa Benedikt XVI. redovito se obraćao i pripadnicima drugih vjeroispovijesti. Posebno je važno njegovo putovanje u Tursku (28. studenoga – 1. prosinca 2006.), hodočašće u Svetu Zemlju (Jordan, Izrael i Palestinski teritoriji, 8.-15. svibnja 2009.) i posjet Libanonu (14.-16. rujna 2012.). Na tim putovanjima, papa je izražavao potporu kršćanima na Bliskom istoku i naglašavao zajedničku ulogu religija – napose kršćanstva, islama i židovstva – u širenju mira, promicanju suživota i zalaganja za čovjeka i opće dobro. Također je oštro osuđivao svaku uporabu nasilja i ideološku manipulaciju religije od strane politike ili vjerskog fundamentalizma. U današnjem nemirnom svijetu, Benedikt XVI. je bio svjestan da kršćani i muslimani imaju veliku odgovornost za budućnost čovječanstva i da se zato moraju još hitrije angažirati ne samo u međureligijskom, nego i u međukulturalnom dijalogu. To je posebno istaknuo u svojem govoru izaslanstvu muslimanskih zajednica u Njemačkoj za vrijeme XX. Svjetskog dana mladih u Kölnu (18.-21. kolovoza 2005.) u kojemu je, između ostaloga, rekao: „Zajedno, kršćani i muslimani, moramo se suočiti s brojnim izazovima našega vremena. Nema mjesta za apatiju ni za nedjelovanje, a još manje za pristranost ili sektaštvo. Ne smijemo popustiti strahu ni pesimizmu. Moramo radije kultivirati optimizam i nadu. Međureligijski i međukulturalni

¹²⁰ Usp. BENEDIKT XVI, *Glaube und Vernunft. Die Regensburger Vorlesung*. Kommentiert von Gesine Schwan, Adel Theodor Khoury, Karl Kardinal Lehmann, Freiburg-Basel-Wien, Herder, 2006.; Vincent AUCANTE, *Benoît XVI et l'Islam*, Paris, Parole et Silence, 2008., 28-58 i 66-81. Vidi također: Samir Khalil SAMIR, Kad se civilizacije susreću: kako Joseph Ratzinger vidi islam, u: *Obnovljeni život*, 61 (2006.) 3, 367-372.

¹²¹ Usp. Mato ZOVKIĆ, *Otvoreno pismo 138 muslimanskih teologa kršćanskim poglavarima*, u: *Crkva u svijetu*, 44 (2009.) 3, 329-352.

dijalog između kršćana i muslimana se ne može svesti na prolaznu odluku. On je ustvari života nužnost, o kojoj velikim dijelom ovisi naša budućnost.“¹²²

2.4.3. *Papa Franjo: prijateljska i socijalna dimenzija dijaloga*

Samim odabirom svojega imena, papa Franjo (izabran 13. ožujka 2013.), po svetom Franji Asiškom, želio je biti papa malenih, siromašnih i isključenih. Stoga upravo milosrđe (lat. *miser cordia*) čini ključnu riječ i srce njegova pontifikata. U tom smislu, papa Franjo se zalaže za misijsku preobrazbu Crkve, koja će krenuti iz radosti evanđelja i Crkvu pokrenuti „prema vani“, tj. prema svakom čovjeku i svakoj sredini koja je bilo u materijalnoj bilo u egzistencijalnoj potrebi. Stoga je njegov pontifikat bitno obilježen socijalnom dimenzijom, koja traži učinkovitu provedbu svih načela socijalnog nauka Crkve. U tim načelima uključen je i međureligijski dijalog radi promicanje mira i pravednosti među ljudima: „Međureligijski dijalog nužan je uvjet za mir u svijetu i zato je to obveza za kršćane kao i za ostale vjerske zajednice.“¹²³ Za papu Franju, međureligijski dijalog mora biti obilježen stavom „otvorenosti u istini i ljubavi“, kojim će svaki sugovornik učiti „prihvaćati druge u njihovu drukčijem načinu života, razmišljanju i izražavanju“ (EG 250). Takav dijalog najbolji je lijek protiv različitih oblika fundamentalizama i isključivosti. On ujedno omogućuje zajedničko služenje pravednosti i miru, naročito na socijalnom i etičkom planu (usp. EG 250).

Papa Franjo se zalaže za „iskren i prijateljski dijalog“ koji će biti otvoren drugome i spreman se obogatiti njime (usp. EG 251). No, kao i njegovi predčasnici, isto tako ističe da dijalog kršćana sa sljedbenicima drugih religija ne smije zanemariti svjedočku i navjestiteljsku dimenziju, koja se protivi olakom sinkretizmu i relativizmu: „Prava otvorenost podrazumijeva da osobe ostaju čvrsto pri svojim najdubljim uvjerenjima, s jasnim i otvorenim identitetom, ali u isti mah otvoreni ‘razumjeti... drugoga’ i ‘znajući da dijalog može obogatiti svakoga’. [...] Evangelizacija i međureligijski dijalog, daleko od toga da su u opreci, uzajamno se podupiru i jačaju“ (EG 251). Premda Bog po svojoj milosti također djeluje u „znakovima, obredima i svetim izrazima“ drugih religijskih tradicija, papa Franjo upozorava da se ovi ne mogu po učinkovitosti i značenju poistovjećivati sa sakramentima koje je ustanovio Krist, ali je ipak spreman gledati u njima „kanale koje stvara sâm Duh Sveti“ kako bi njihove sljedbenike približio „zajedničkom iskustvu hoda prema Bogu“: „Sâm Duh pobuđuje posvuda oblike praktične mudrosti koji pomažu ljudima podnositi nevolje što ih život nosi i živjeti u većem miru i skladu. I mi kršćani možemo se okoristiti tim blagom što je nastajalo tijekom stoljeća, koje nam može pomoći da bolje živimo svoja vlastita uvjerenja“ (usp. EG 254).

¹²² Usp. Tomislav KOVAČ, „Crkva gleda s poštovanjem i muslimane“ (NA 3). (Post)koncilski zaokret u odnosima Katoličke crkve prema islamu i njegovi teološki izazovi, 101-106.

¹²³ PAPA FRANJO, *Evangelii gaudium – Radost evanđelja. Apostolska pobudnica o naviještanju evanđelja u današnjem svijetu* (24. XI. 2013.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2013., br. 250 (dalje: EG).

Zbog sve veće prisutnosti muslimana u zemljama kršćanske tradicije, papa Franjo posebnu važnost pridaje odnosu s islamskim vjernicima (usp. EG 252-253). Za održavanje dijaloga s muslimanima potrebna je „prikladna naobrazba sugovornika“, koji će biti ukorijenjeni u vlastiti vjernički identitet i spremni prepoznati vrijednosti drugih (usp. EG 253). Međutim, u dijalogu s islamom papa Franjo također podsjeća na važnost reciprociteta i poštivanja slobode vjerovanja. Dok papa poziva kršćane da „s ljubavlju i poštovanjem“ prihvate muslimanske doseljenike u svojim sredinama, isto tako moli zemlje islamske tradicije da kršćanima osiguraju jednaku slobodu vjerovanja koju muslimani uživaju u zapadnim zemljama (usp. EG 253). Poštivanje vjerske slobode je, za papu Franju, temeljna ljudska vrijednost. Ona je preduvjet mirnom suživotu i konstruktivnom socijalnom dijalogu kojim će vjernici moći pridonijeti društvenoj zajednici, naspram svakog oblika diskriminacije ili autoritativnog nametanja stavova (usp. EG 253 i 255).

Tijekom svojeg pontifikata, papa Franjo je do sada pohodio preko deset zemalja u kojima su kršćani ili katolici manjina: Svetu Zemlju (Izrael, Palestinu i Jordan), Albaniju i Tursku (2014.), Šri Lanku, Bosnu i Hercegovinu (2015.), Azerbajdžan (2016.), Egipat (2017.), Mjanmar i Bangladeš (2017.), Ujedinjene Arapske Emirate i Maroko (2019.), Irak (2021.), Kraljevinu Bahrein (2022.). Na tim putovanjima nastavio je razvijati odnose Crkve s drugim vjerskim zajednicama, osobito s islamom. U svojim govorima redovito je naglašavao poštivanje i bratstvo među ljudima, mirotvornu ulogu vjernika i nužnost strogog odbacivanja svakog nasilja u ime Boga i religije.¹²⁴ Papa Franjo je čak zadnje poglavlje svoje enciklike *Fratelli tutti* posvetio ulozi religija u službi bratstva među ljudima i narodima u današnjem svijetu.¹²⁵

Za papu Franju, dijalog između religija i kultura u današnjem svijetu prožetom brojnim krizama i sukobima je naprosto nužan. Papa pritom naglašava konkretan, svakodnevni oblik dijaloga na razini (su)života, koji će doprinijeti izgradnji tolerantnog društva u kojem će se poštivati različitosti i promicati osnovne moralne vrijednosti za zajedničko dobro. U tom smislu, dijalog je „škola čovječnosti“ i zalog budućnosti. To je jasno poručio u svojem govoru na ekumenskom i međureligijskom susretu u Franjevačkom međunarodnom studentskom centru u Sarajevu, 6. lipnja 2015. godine: „Međureligijski je dijalog, zapravo, ovdje kao i u svakome dijelu svijeta, neophodan uvjet za mir te je kao takav obveza svih vjernika [usp. EG 250]. Međureligijski je dijalog, osim razmatranja o velikim temama vjere, prije svega razgovor o ‘ljudskome životu’ [*Isto*]. U njemu se dijeli životna svakodnevnica u svojoj konkretnosti, s radostima i žalostima, naporima i nadama; njime se preuzimaju zajedničke odgovornosti; njime se ostvaruje bolja budućnost za sve. Njime se uči kako zajedno živjeti, upoznati se i prihvatiti se u svojim različitostima, slobodno, prema onomu što svatko od nas jest. U dijalogu se prepoznaje i razvija određeno duhovno zajedništvo koje ujedinjuje i pomaže promicati moralne vrijednosti,

¹²⁴ Vidi, na primjer, *Deklaraciju o ljudskom bratstvu za mir u svijetu i zajedničkom suživotu* koju su potpisali papa Franjo i velik imam džamije Al-Azhar, Ahmad Al-Tayyib, 4. veljače 2019. u Abu Dhabiju.

¹²⁵ Usp. PAPA FRANJO, *Fratelli tutti. Enciklika o bratstvu i socijalnom prijateljstvu* (3. X. 2020.), Zagreb, kršćanska sadašnjost, 2020., br. 271-287.

pravdu, slobodu i mir. Dijalog je, napokon, škola čovječnosti i čimbenik jedinstva koji pomaže graditi društvo utemeljeno na toleranciji i uzajamnom poštovanju.¹²⁶ U nastavku istoga govora, papa Franjo je istaknuo kako se prakticiranje međureligijskog dijaloga ne može ograničiti samo na pojedince ili predstavnike vjerskih zajednica, nego bi se trebao proširiti, koliko je moguće, na sve vjernike, uključujući i čimbenike građanskog društva, a naročito među mladima. Da bi bio učinkovit i autentičan, dijalog „pretpostavlja izgrađeni identitet“, rekao je papa u Sarajevu, ohrabrujući vjernike da se uzdaju u Boga i ustraju na put praštanja i pomirenja.¹²⁷

¹²⁶ Govor objavljen na internetskoj stranici Katoličke tiskovne agencije Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine: <http://www.ktabkbih.net> (6. VI. 2015.).

¹²⁷ Usp. *Isto*.

3.

Kulturalni pluralizam i međukulturalni dijalog

Međureligijski dijalog se danas često povezuje s međukulturalnim dijalogom. Govor o međukulturalnom dijalogu postao je pak sve aktualniji u Europi od kraja 1990.-ih godina naovamo. Opći globalizacijski tijekovi, koji uključuju razmjenu između naroda i seobe ljudi različitih kultura i civilizacija, učinili su da i zapadnoeuropska društva bivaju sve više obilježena kulturalnim pluralizmom. Ova gibanja su, međutim, započela već 1960.-ih i 1970.-ih godina kada se u razvijenijim zapadnim europskim državama počeo useljavati velik broj stranih pridošlica, uglavnom iz postkolonijalnih zemalja: žitelji Magreba i Afrike u Francuskoj, Indijci i Pakistanci u Velikoj Britaniji, Libijci i drugi Afrikanci u Italiji, Turci u Njemačkoj itd. Iako su u početku dolazili kao privremena radna snaga s namjerom da se nakon nekoliko godina vrate u svoju zemlju podrijetla, zbog boljih uvjeta života te su populacije s vremenom odlučile ostati u zemlji u koju su došli, stvorile su svoje obitelji i danas već treća ili četvrta generacija njih živi u Europi. U zapadnoeuropskim zemljama sa sobom su donijele svoju kulturu, religiju, jezik, običaje, način odijevanja, ponašanja, prehrane, glazbu i puno toga drugoga. Ta kulturalna raznolikost je, s jedne strane, obogatila Europu, no, s druge strane, demografski porast i sve veća društvena prisutnost i zahtjeve useljenih skupina primorale su pojedine europske države da se zapitaju kako ih integrirati u svoju sredinu te kako spojiti europske, tradicionalno kršćanske, vrijednosti sa stanovništvom neeuropskog, tj. afričkog, arapskog ili azijskog podrijetla. Pitanje je tim važnije što posljednjih dvadesetak i više godina mnoge su zapadnoeuropske države suočene s neuspjelim integracijom imigranata, koja je dovela do obostranih frustracija kako pridošlica, koje se osjećaju getoiziranim i neprihvaćenim, tako i domaćeg stanovništva, koje sebe smatra ugroženim. Ova situacija stvara velike društvene napetosti koje iskorištavaju neke političke stranke, ali koje također pogoduju radikalizaciji stavova pojedinih skupina, posebice mladih muslimanskog podrijetla.

U svakom slučaju, u globalizacijskom dobu, kako u europskom tako i u svjetskom kontekstu, susret, dijalog i suživot pripadnika različitih kultura, religija i civilizacija postali su jedan od glavnih izazova 21. stoljeća i novog tisućljeća. Nije bez razloga UNESCO (Organizacija Ujedinjenih naroda za promicanje obrazovanja, znanosti i kulture u svrhu promicanja mira, suživota i dijaloga među narodima i različitim kulturama) prvu godinu novog tisućljeća proglasila "Godinom dijaloga među civilizacijama" (2001.). Iste godine je papa Ivan Pavao II. svoju novogodišnju poruku za Svjetski

dan mira naslovio “Dijalog među kulturama za civilizaciju ljubavi i mira” (1. siječnja 2001.). Suočena sa sve većim kulturalnim različitostima, Europska Unija je 2008. godinu proglasila “Europskom godinom međukulturalnog dijaloga”. Promicanje susreta i dijaloga između pripadnika različitih kultura, religija i svjetonazora u svrhu razvijanja tolerantnog društva spada u važne zadaće Europske Unije.¹²⁸ Činjenica je, međutim, da sve prisutniji kulturalni pluralizam neminovno postavlja pitanje o identitetu i budućnosti Europe, kao i o sudbini samog kršćanstva kakvog smo ga do sada poznavali. Isto tako, upravljanje multikulturalnošću traži cjeloviti društveno-politički, pravni, ekonomski, kulturni, obrazovni i psihološki pristup koji će omogućiti da se sve involvirane strane upoznaju, steknu povjerenje jedna u drugu, međusobno prihvaćaju i zajedno razvijaju.¹²⁹ Izazov je postao još hitniji s velikim priljevom izbjeglica i ekonomskih migratana posljednjih godina u zemljama zapadne Europe. Uloga i doprinos vjerskih zajednica u tom procesu od presudne je važnosti.

3.1. Definicija i ciljevi međukulturalnog dijaloga¹³⁰

Uz pojam „multikulturalnosti“ (engl. *multiculturalism*, njem. *Multikulturalismus*), kojim se izražava činjenično stanje da postoje više kultura na jednom zajedničkom prostoru, usko se veže pojam „međukulturalnosti“ (engl. *interculturalism*, njem. *Interkulturalismus*), koji upućuje na međusobnu interakciju tih kultura. Temeljna karika takve interakcije upravo je dijalog ili komunikacija koju međusobno uspostavljaju pripadnici različitih kultura (i religija) u svrhu upoznavanja, sporazumijevanja i uspješnoga suživota, poštujući partikularnost svakoga. Ovaj interaktivni odnos sveobuhvatan je postupak koji se načelno tiče dinamike svakog pluralnog društva unutar sebe samoga ili prema drugima, bilo u Europi ili drugim krajevima svijeta. Međukulturalni (ili međukulturni)

¹²⁸ Usp. Jürgen ENDRES, *Le „dialogue interculturel“ au Conseil de l'Europe, à l'Union européenne et à l'UNESCO: état des lieux*, Berne, Secrétariat d'État à l'éducation et à la recherche, 2010.; Christophe GRANNEC – Olivier LANDRON – Sophie-Hélène TRIGEAUD (ur.), *Le dialogue interculturel et interreligieux à l'heure de la mondialisation. Actes du colloque de l'Université Catholique de l'Ouest-Angers, 3 et 4 avril 2014*, Paris, Parole et Silence, 2014.

¹²⁹ Usp. Actes du Colloque international, „La gestion de la diversité culturelle: un défi pour les sociétés contemporaines“ (Lyon, 10-11 février 2017), u: *Études interculturelles*, 11 (2017.), osobito članke: Doudou DIENE, La gestion de la diversité culturelle: faits et analyses, 39-48; Stefano ALLIEVI, Cultural and religious pluralism in Europe: challenges and perspectives, 67-78; Roger Koussetogue KOUDÉ, Le respect de la diversité culturelle: un impératif catégorique?, 173-185.

¹³⁰ Znanstvena istraživanja i radovi na području multikulturalnosti još uvijek su relativno oskudni, osobito na našim prostorima. Definicije osnovnih pojmova i osvrt na društvene izazove multikulturalnosti, naročito u Europskoj Uniji, vidi u: Ranka JEKNIĆ, Multikulturalizam, interkulturalizam i interkulturalni dijalog u kontekstu europskih integracija, u: *Zbornik radova: II. Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina i eu-roatlantske integracije – Trenutni izazovi i perspektive*, Bihać, Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću – Centar za društvena istraživanja Internacionalnog Burč univerziteta, 2014., 1037-1055; Andreja SRŠEN – Monika BOGELJIĆ, Multikulturalizam u Europi danas – novi rascjepi granica identiteta i prava, u: *Međunarodne studije*, 14 (2014.) 1, 103-118; Snježana GREGUROVIĆ, Multikulturalizam u europskom kontekstu: do-sezi i nesuglasja, u: *Migracijske i etničke teme*, 32 (2016.) 3, 353-374.

dijalog mogao bi se stoga, u širem smislu, definirati sljedećim riječima: „Međukulturalni dijalog je proces koji obuhvaća otvorenu i dostojanstvenu razmjenu mišljenja između pojedinaca i grupa različitog etničkog, kulturnog, vjerskog i jezičnog podrijetla i naslijeđa uz uzajamno razumijevanje i poštovanje. Potrebno je imati slobodu i sposobnost izražavanja, kao i volju i umijeće da se sasluša mišljenje drugog. Međukulturalni dijalog pridonosi političkoj, socijalnoj, kulturnoj i ekonomskoj integraciji i koheziji kulturno različitih društava. On njeguje jednakost, ljudsko dostojanstvo i smisao zajedničkog cilja. Teži za tim da razvije dublje razumijevanje različitih pogleda i praksi u svijetu, da poveća suradnju i sudjelovanje (ili slobodu izbora), da osnaži razvoj i transformaciju pojedinca, kao i da promiče međusobnu toleranciju i uvažavanje.“¹³¹

Ciljevi međukulturalnog dijaloga su, prije svega, promicanje potpunog uvažavanja ljudskih prava, demokracije i vladavine prava. Susljedno tome, među drugim važnim ciljevima možemo spomenuti: stvaranje inkluzivnog društva u kojemu nitko neće biti marginaliziran ni izopćen; biti sredstvo medijacije i pomirenja radi nadilaženja kulturnih podjela, napetosti i sukoba u društvu; omogućiti slobodu izbora, slobodu izražavanja, ravnopravnost, osobito između žene i muškarca, toleranciju i uzajamno poštovanje ljudskog dostojanstva radi demokratske stabilnosti i suživota; prevladati predrasude, stereotipe i diskriminacije u javnom životu i političkom govoru; olakšati komunikaciju između građana te različitih kulturnih i vjerskih zajednica itd.¹³²

Međukulturalni dijalog, u Europskoj Uniji, uključuje također vjersku dimenziju. Temeljem *Opće deklaracije o pravima čovjeka* proglašene 10. prosinca 1948. godine na Općoj skupštini Ujedinjenih Naroda (čl. 18) i *Europske konvencije o ljudskim pravima* potpisane 4. studenoga 1950. u Rimu (čl. 9, konvencija je stupila na snagu 3. rujna 1953.), sloboda mišljenja, savjesti i vjeroispovijesti su zajamčene i moraju biti zaštićene. To će reći da je i vjernicima omogućeno da budu ravnopravni sudionici društva, što ih ujedno upućuje na pronalaženje konsenzusa unutar vlastitih vjerskih zajednica i poziva na dijalog s pripadnicima drugih svjetonazora ili vjeroispovijesti. U europskom kontekstu, takav međuvjerski dijalog se ponajprije odvija između pripadnika kršćanstva, židovstva i islama, tri religije koje su, svaka na svoj način, doprinijele kulturnom nasljeđu Europe.¹³³

3.2. Katolička Crkva i međukulturalni dijalog

Iz samog zahtjeva evanđelja i univerzalnog dometa Kristova spasenja, Crkva je po svojoj naravi otvorena svim ljudima i kulturama. To u izobilju potvrđuju različiti procesi inkulturacije

¹³¹ *Bijela knjiga o međukulturalnom dijalogu*. „Živimo zajedno jednaki u dostojanstvu“, Zagreb, Agencija za odgoj i obrazovanje, 2011., tč. 3.1, str. 27 (usp. tč. 1.4, str. 14). Ovaj su dokument usvojili ministri vanjskih poslova na 118. ministarskoj sjednici Vijeća Europe u Strasbourgu, 7. svibnja 2008. Izvorna verzija dokumenta objavljena je na engleskom i francuskom jeziku.

¹³² Usp. *Isto*, tč. 3.1 i 3.4, str. 27-28 i 30-32.

¹³³ Usp. *Isto*, tč. 3.5, str. 33-35.

kršćanske vjere koji su se ostvarivali tijekom povijesti: od susreta s helenističkom kulturom (1.-4. st.), preko ophođenja s poganskim narodima na širem europskom tlu (5.-12. st.), sve do sustavnijeg misijskog djelovanja na južnom i sjevero-američkom kontinentu (15.-17. st.), u Aziji (16.-18. st.) ili Africi (19.-20. st.). Iako je, doduše, misijska paradigma zapadne Crkve stoljećima bila opterećena ekleziocentrizmom i eurocentrizmom, koja često nije znala poštivati partikularnosti kristijaniziranih naroda, moguće je ipak tvrditi da se Crkva uvijek zanimala za sudbinu svakog čovjeka i da je na mnoge načine doprinijela kulturnom napretku čitavih naroda i civilizacija. U duhu otačkog i koncilskog naučavanja o sveopćem djelovanju „sjemenkih Riječi“ i Božjega Duha, Katolička crkva priznaje i poštuje sve što u drugim kulturama i religijama ima istinski humanizirajućega. Isto tako, u suvremenom europskom kontekstu obilježenom snažnom sekularizacijom te pluralizmom kultura i svjetonazora, Crkva uporno promiče pozitivnu ulogu religije i vjernika na svim područjima društvenoga života. Pod tim vidom i međukulturalni dijalog ulazi u obzorje njezinog naučavanja i šireg pastoralnog djelovanja.

S obzirom da je pojam kulture širi od religije, a s druge strane je religija bitan čimbenik svake kulture, za Crkvu međukulturalni i međureligijski odnosi i dijalog najjuže su povezani i gotovo ovise jedni o drugima (usp. DA 45-46).¹³⁴ U pluralnim društvima taj suodnos religije i kulture čini bitnu dimenziju katoličkog odgoja, od osnovne i srednje škole, do akademskog obrazovanja. Katolička crkva diljem svijeta posjeduje mnogo obrazovnih institucija u kojima se, ovisno o stanju i potrebama sredine, više ili manje intenzivno njeguje kulturalna i religijska različitost. Pozitivan primjer takvih institucija u našem krajevima pružaju katolički školski centri u multikulturalnoj i multikonfesionalnoj Bosni i Hercegovini, koje pohađaju oko 40% nekatoličkih učenika uglavnom iz pravoslavnih i muslimanskih obitelji. Osim pružanja općeg obrazovanja, svrha takvih centara je također mlade ljude učiti međusobnom upoznavanju i uvažavanju poradi daljnjeg konstruktivnog suživota.

Katolički pristup pluralizmu u školama i u društvu nastoji uspostaviti ravnotežu između, s jedne strane, otvorenosti drugim kulturama i vjeroispovijestima, a s druge strane, očuvanja vjernosti vlastitom identitetu. Takvo polazište odbacuje dva druga pristupa kao nepotpuna: *relativistički pristup*, koji bi iz pukog ili ideološkog zahtjeva za „neutralnošću“ i „tolerancijom“ težio k brisanju kulturalnih razlika, a time ukinuo identitete; *asimilacijski pristup*, koji bi iz zahtjeva za prilagođavanjem stranca ili pridošlicu prihvatio samo ako se odrekne svog identiteta i bezuvjetno prihvati kulturu zemlje u koju se nastanio.¹³⁵ Oba ova pristupa onemogućuju istinski susret i dijalog, jer ne poštuju i nisu kadra uklopiti legitimnu različitost drugoga. Suprotno tome, Katolička crkva se zalaže za *međukulturalni pristup*, kojim se uvažava i kreativno integrira kulturu i identitet domaćina i pridošlice: „Takav pristup temelji se na dinamičnom

¹³⁴ Usp. KONGREGACIJA ZA KATOLIČKI ODGOJ, *Odgajati za međukulturalni dijalog u katoličkoj školi. Živjeti zajedno za civilizaciju ljubavi* (28. X. 2013.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2016., br. 7-12.

¹³⁵ Usp. *Isto*, br. 22-25.

poimanju kulture, koje izbjegava bilo zatvorenost bilo očitovanje različitosti na stereotipne ili folklorističke načine. Međukulturalne su strategije djelotvorne kad izbjegavaju svrstavati pojedince u autonomne i zatvorene kulturalne svjetove, promičući umjesto toga sučeljavanje, dijalog i uzajamno preobražavanje, da omoguće suživot i suočavanje s možebitnim sukobima. U konačnici riječ je o stvaranju novoga međukulturalnog dijaloga koji želi ostvariti integraciju kulturâ u uzajamnom priznavanju.¹³⁶

Katoličke škole u tom pogledu imaju puno za pružiti. Naime, kao i sama Katolička Crkva tako i katoličke škole po svojoj naravi nose u sebi poziv za univerzalnošću (grč. *katholikós*), koji jednako podrazumijeva postojanost, otvorenost i uključivost. U tom smislu, među važnim ciljevima katoličkog odgoja i obrazovanja u današnjem pluralnom svijetu Crkva izazovno ističe: *stvaranje zajedničkog obzora*, kojim će se potvrditi pripadnost vlastitoj kulturi kao i pripadnost čovječanstvu; *promišljena otvorenost onome što je svesvjetsko*, kako bi se razumjelo sadašnje stanje i sve međuovisnosti „planetarnoga čovjeka“; *formacija jakih identiteta* koji će biti svjesni vlastite tradicije i kulture, a ujedno sposobni voditi dijalog i priznati dostojanstvo drugoga; *razvijanje autorefleksivnosti*, tj. naviku preispitivanja vlastitih iskustava i ponašanja u svrhu posvješćivanja i decentraliziranja sebe; *poštivanje i razumijevanje vrednota drugih kultura i religija*, kako bi se učilo dijalogizirati i međusobno potvrđivati opće vrijednosti kao što su solidarnost, tolerancija i sloboda; *odgoj za sudjelovanje i odgovornost* u društvenoj i vjerničkoj zajednici.¹³⁷ U međukulturalnom kontekstu, integracija, interakcija i priznavanje drugoga sačinjavaju tri temeljna usmjerenja katoličke škole i svih koji u nju sudjeluju.¹³⁸

Međukulturalni i međureligijski dijalog potpuno se uklapaju i u „solidarni humanizam“ kojeg promiče papa Franjo. U današnjem globaliziranom svijetu prožetom mnogim lomovima i podjelama nužna je interakcija različitih čimbenika – političkih, društvenih, ekonomskih, kulturnih, religijskih, obrazovnih i dr. – kako bi se očuvali mir i stabilnost. Solidarni humanizam utemeljen je na „kulturi dijaloga“, koja ima etičke zahtjeve (osigurati slobodu i jednakost među ljudima) i socijalne ciljeve (pridonijeti miru, pravednosti, poštovanju, demokraciji u društvu). To je ujedno i „gramatika dijaloga“, kako ju naziva papa Franjo, koja je sposobna „graditi mostove i [...] pronaći odgovore na izazove našega vremena“.¹³⁹ Razvijanjem kulture dijaloga i suradnje religije mogu uvelike doprinijeti etičkoj izgradnji građanskog društva u pluralnom svijetu: „U etičko-religioznom pluralizmu, stoga, religije mogu pomoći, a ne biti zaprjeka suživotu u društvu. Polazeći od svojih pozitivnih vrjednota ljubavi, nade i spasenja, u učinkovitom i dosljednom okviru odnosa, religije mogu dati važan doprinos postizanju

¹³⁶ Isto, br. 28.

¹³⁷ Usp. Isto, br. 63.

¹³⁸ Usp. Isto, br. 78.

¹³⁹ Usp. KONGREGACIJA ZA KATOLIČKI ODGOJ, *Odgojati za solidarni humanizam. Za izgradnju „civilizacije ljubavi“ 50 godina nakon Populorum progressio* (16. IV. 2017.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2018., br. 12.

socijalnih ciljeva mira i pravednosti. U toj perspektivi, kultura dijaloga afirmira proaktivno shvaćanje građanskih odnosa. Umjesto da ograničava religioznost na individualnu, privatnu i povjerljivu sferu, a građane prisiljava da u javnom prostoru žive samo etičke i pravne odredbe države, ona preokreće uvjete odnosa i poziva religijska vjerovanja da javno ispovijedaju svoje pozitivne etičke vrijednosti.¹⁴⁰

¹⁴⁰ *Isto*, br. 13.

4.

Međureligijski dijalog u Hrvatskoj

Po svojem specifičnom zemljopisnom položaju, Hrvatska se nalazi na raskrižju zapadne, srednje, istočne i južne Europe. Iako je nacionalno i konfesionalno homogena zemlja, koju velikom većinom sačinjavaju građani hrvatske narodnosti i rimokatoličke vjeroispovijesti, Hrvatska je po svojim nacionalnim manjinama također prožeta kulturalnom i vjerskom različitosti. U njoj, tako, nalazimo prisutnost pravoslavlja, protestantizma, židovstva i islama, kao i nekih drugih religijskih praksi i uvjerenja. Ta kulturalna i religijska pluralnost obogaćuje hrvatsko društvo i čini ga u mnogočemu posebnim. Međutim, ova pluralnost pretpostavlja također određene obveze i izazove: s jedne strane, ona poziva „većinu“ da štiti i njeguje dobar odnos prema „manjinama“, a „manjine“ potiče da budu prepoznatljiv i konstruktivan čimbenik u društvu. Općenito se može reći da su međuetnički, međukulturalni i međureligijski odnosi u Hrvatskoj na dobroj, katkad i na odličnoj razini, unatoč posljedica nedavnoga rata koje se još uvijek osjećaju. Štoviše, mnoge nacionalne manjine i vjerske zajednice su vrlo zadovoljne svojim pravnim i društvenim statusom i često ga ističu kao primjer. U svemu tome, vjerske zajednice su važan čimbenik u hrvatskom društvu i njihov doprinos suživotu je neprocjenjiv. Zato je dijalog i suradnja među njima od iznimnog značaja za cijelu društvenu zajednicu.

U ovom zadnjem djelu knjige najprije ćemo iznijeti statističke podatke o etničkim i vjerskim zajednicama u Hrvatskoj i osvrnuti se na koji je način reguliran njihov pravni i društveni status. Spomenut ćemo, zatim, najrelevantnije instance koje su involvirane na području ekumenskog i međureligijskog dijaloga u Hrvatskoj, kako na državnoj, akademskoj i vjerskoj razini, tako i na razini udruga i nevladinih organizacija. Napokon, izdvojit ćemo nekoliko zanimljivih ekumenskih i međureligijskih inicijativa kao dobar primjer dijaloga i suradnje. U zaključku ćemo podijeliti nekoliko razmišljanja o daljnjim izazovima međureligijskog dijaloga u Hrvatskoj i široj regiji.

4.1. Današnja etnička i religijska slika Hrvatske

4.1.1. Nacionalne manjine

Zbog ratnih, gospodarskih ili političkih prilika u ovom dijelu Europe, Hrvatsku su trajno useljavali pojedinci ili skupine koji pripadaju drugim narodnostima ili vjeroispovijestima. Tako

je Hrvatska nakon svoga osamostaljenja sačuvala onu praksu koju je i sama baštinila iz razdoblja Habsburške Monarhije i Austrougarskog Carstva, a to je priznavanje nacionalnih manjina i njima pripadajućih prava. Danas Hrvatska službeno ima dvadeset i dvije nacionalne manjine.

Prema Popisu stanovništva iz 2011. godine, koji nije više aktualan, ali zbog više razloga ostaje znakovit, Republika Hrvatska je brojala 4 284 889 stanovnika. Velika većina stanovnika bila je hrvatske narodnosti, točnije 3 874 321 osoba (90,42% ukupnog stanovništva). Prema istom Popisu stanovništva, Hrvatska je 2011. godine brojala 328 738 pripadnika nacionalnih manjina (7,66% ukupnog stanovništva). Prema silaznom redoslijedu: Srba 186 633 (4,36%), Bošnjaka 31 479 (0,73%), Talijana 17 807 (0,42%), Albanaca 17 513 (0,41%), Roma 16 975 (0,40%), Mađara 14 048 (0,33%), Slovenaca 10 517 (0,25%), Čeha 9 641 (0,22%), Slovaka 4 753 (0,11%), Crnogoraca 4 517 (0,11%), Makedonaca 4 138 (0,10%), Nijemaca 2 965 (0,07%), Rusina 1 936 (0,05%), Ukrajinaca 1 878 (0,04%), Rusa 1 279 (0,03%), Poljaka 672 (0,02%), Židova 509 (0,01%), Rumunja 435 (0,01%), Turaka 367 (0,01%), Bugara 350 (0,01%), Austrijanaca 297 (0,01%), Vlaha 29 (0,01%); ostalih osoba ili skupina 73 778 (1,92%).¹⁴¹

Nacionalne manjine priznate su od Ustava Republike Hrvatske. U kontekstu zaštite ljudskih prava i temeljnih sloboda, Ustav jamči „ravnopravnost pripadnicima svih nacionalnih manjina“, zaštitu njihovih prava, mogućnost da sami biraju svoj zastupnike u Hrvatski sabor, „slobodu izražavanja nacionalne pripadnosti, slobodno služenje svojim jezikom i pismom i kulturna autonomija“ (usp. čl. 15).¹⁴² Vlada Republike Hrvatske brine o nacionalnim manjinama putem Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina. Pripadnici nacionalnih manjina ostvaruju većinu svojih etničkih prava putem redovitih institucija Republike Hrvatske kao i većinski hrvatski narod. Pritom im se osigurava zaštita od asimilacije i getoizacije i omogućava razvoj kulturnog i nacionalnog identiteta u cilju njihove integracije u hrvatsko društvo.¹⁴³

Iako uvijek postoji mogućnosti za poboljšanje, općenito su pripadnici nacionalnih manjina vrlo zadovoljni svojim zakonskim i društvenim statusom u Hrvatskoj i to često ističu u javnosti. S obzirom da je srpska nacionalna manjina najbrojnija u Hrvatskoj, ali i zato što su hrvatsko-srpski odnosi još uvijek opterećeni nedavnim ratom, vrlo je važan položaj srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj, kao i hrvatske nacionalne manjine u Srbiji. Vlada Republike Hrvatske ulaže puno

¹⁴¹ Najnoviji službeni Popis stanovništva, iz 2021. godine, u nekim demografskim, religijskim i drugim segmentima ostao je nedorečen. Prema njemu, zbog demografskog pada i ekonomskih iseljavanja, Hrvatska danas broji 3 888 529 stanovnika, tj. 396 360 stanovnika (ili 9,25% populacije) manje nego 2011. godine. Prema istom Popisu velika većina stanovništva Republike Hrvatske i dalje je hrvatske narodnosti (91,63%). Ukupan broj pripadnika nacionalnih manjina se pak smanjio na 240 079 pripadnika (6,21% ukupnog stanovništva). Smanjio se također službeni broj katolički deklariranog stanovništva (78,97%). Usp. Državni zavod za statistiku, u: <https://www.dzs.hr>.

¹⁴² Usp. Ustav Republike Hrvatske (22. XII. 1990), u: *Narodne novine*, br. 56/1990., 135/1997., 113/2000., 28/2001., 76/2010., 5/2014.

¹⁴³ Usp. Službena internetska stranice Vlade Republike Hrvatske za nacionalne manjine: <https://pravamanjija.gov.hr>. Vidi također portal za nacionalne manjine u Hrvatskoj: <https://nacionalnemanjine.hr> (pristupljeno 15. X. 2021).

truda na tom polju, iako situacija na terenu nije uvijek jednostavna, osobito u mjestima koja su bila zahvaćena ratom. Tijekom službenog posjeta predsjednika Srbije, Aleksandra Vučića, Zagrebu (12.-13. veljače 2018.), tadašnja predsjednica Hrvatske, Kolinda Grabar Kitarović, odlučno je podržala sva nastojanja za suživot Hrvata i Srba te je izjavila da „nitko u Hrvatskoj ne smije biti građanin drugog reda“ i da je „Hrvatska domovina“ svih njezinih građana.¹⁴⁴

4.1.2. *Vjerske zajednice*

Za razliku od mnogih država u Europi i svijetu, Popisi stanovništva u Hrvatskoj, uz etničku, uzimaju u obzir i vjersku pripadnost ili opredijeljenost. Tako prema Popisu iz 2011. godine u Hrvatskoj ima 3 697 143 deklariranih rimokatolika (86,28% od ukupnog stanovništva, odnosno, 78,97% prema Popisu stanovništva iz 2021.); 190 143 pravoslavaca (4,44%); 14 653 protestanata (0,34%); 12 961 ostalih kršćana (0,30%); 62 977 muslimana (1,47%); 536 Židova (0,01%); 2 550 sljedbenika istočnih religija (0,06%); 2 555 pripadnika ostalih religija, pokreta i svjet-onazora (0,06%); 32 518 agnostika i skeptika (0,76%); 163 375 nereligioznih i ateista (3,81%); 93 018 osoba se nije izjasnilo (2,17%), a za 12 460 vjersko opredjeljenje nije poznato (0,29%).¹⁴⁵

Ustav Republike Hrvatske „jamči slobodu savjesti i vjeroispovijesti i slobodno javno očitovanje vjere ili drugog uvjerenja“ (čl. 40). Nadalje: „Sve vjerske zajednice jednake su pred zakonom i odvojene od države. Vjerske zajednice slobodne su, u skladu sa zakonom, javno obavljati vjerske obrede, osnivati škole, učilišta, druge zavode, socijalne i dobrotvorne ustanove te upravljati njima, a u svojoj djelatnosti uživaju zaštitu i pomoć države“ (čl. 42). Vlada Republike Hrvatske osnovala je Komisiju i poseban Ured za odnose s vjerskim zajednicama.¹⁴⁶ Glavna uloga tog Ureda je osigurati prava i slobode vjerskih zajednica i olakšati njihov odnos s državnim tijelima, sukladno Zakonu o pravnom položaju vjerskih zajednica.¹⁴⁷

U Evidenciji vjerskih zajednica u Republici Hrvatskoj, koju propisuje spomenuti Zakon i koja je pod nadležnošću Ministarstva pravosuđa i uprave Republike Hrvatske, ukupno je upisano pedeset i dvije vjerskih zajednica.¹⁴⁸ Među njima se ne ubraja Katolička crkva, koja ima poseban pravni status s obzirom na veliki broj njezinih pripadnika i na povijesni i društveni značaj kojeg ima u hrvatskom narodu. Tako je Republika Hrvatska sklopila četiri međunarodna Ugovora sa

¹⁴⁴ Usp. *Večernji list*, 13. veljače 2018.

¹⁴⁵ Usp. Stanovništvo prema vjeri po gradovima/ općinama, Popis 2011., u: https://www.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_10/h01_01_10_RH.html (Pristupljeno 10. XI. 2021.). S obzirom na još nejasne demografske i religijske podatke iz Popisa stanovništva 2021. nismo se, za sada, usudili ih iznijeti i analizirati.

¹⁴⁶ Usp. Šime JERČIĆ, Djelovanje Ureda komisije za odnose s vjerskim zajednicama Vlade Republike Hrvatske, u: *Nova prisutnost*, 16 (2018.) 1, 168-173.

¹⁴⁷ Usp. Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica (4. VII. 2002.), u: *Narodne novine*, br. 83/2002., 73/2013.

¹⁴⁸ Usp. Ankica MARINOVIĆ BOBINAC – Dinka MARINOVIĆ JEROLIMOV, *Vjerske zajednice u Hrvatskoj. Kratka povijest, vjerovanje, obredi, hijerarhija, organizacija, članstvo, tradicija, običaji i blagdani*, Zagreb, Udruga za vjersku slobodu – Prometej, 2008.

Svetom Stolicom (1996. i 1998. godine), kojima se reguliraju odnosi između hrvatske države i Rimokatoličke crkve: Ugovor o dušobrižništvu katoličkih vjernika, pripadnika oružanih snaga i redarstvenih službi; Ugovor o suradnji na području odgoja i kulture; Ugovor o pravnim pitanjima; Ugovor o gospodarskim pitanjima.¹⁴⁹ Ovi Ugovori uključuju, između ostaloga: financiranje crkvenih službenika i održavanje crkvenih objekata (kao djelomična kompenzacija za materijalna dobra koja su Crkvi oduzeta i nacionalizirana u vrijeme komunizma); uvođenje konfesionalnog vjeronauka kao izbornog predmeta u osnovnim i srednjim školama (učenici koji ne upisuju konfesionalni vjeronauk kao alternativu i mogućnost odabira imaju nastavni predmet Etiku); državno financiranje crkvenih učilišta itd.

Na temelju Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica (čl. 9, st. 1), Vlada Republike Hrvatske je također sklopila osam Ugovora, kojima je regulirala odnose s devetnaest drugih vjerskih zajednica. Vjerske zajednice koje su sklopile Ugovor su: Srpska pravoslavna crkva u Hrvatskoj; Islamska zajednica u Hrvatskoj; Evangelička crkva u Republici Hrvatskoj; Reformirana kršćanska kalvinska crkva u Hrvatskoj; Evanđeoska pentekostna crkva u Republici Hrvatskoj; Crkva Božja u Republici Hrvatskoj; Savez Kristovih pentekostnih crkava u Republici Hrvatskoj; Kršćanska adventistička crkva u Republici Hrvatskoj; Reformni pokret adventista sedmog dana; Savez baptističkih crkava u Republici Hrvatskoj; Kristova crkva; Bugarska pravoslavna crkva u Hrvatskoj; Hrvatska starokatolička crkva; Makedonska pravoslavna crkva u Hrvatskoj; Koordinacija židovskih općina u Republici Hrvatskoj; Židovska vjerska zajednica Bet Israel; Savez crkava Riječ života; Crkva cjelovitog evanđelja; Protestantska reformirana kršćanska crkva u Republici Hrvatskoj. Ovi Ugovori pravno reguliraju dodatna prava i obveze vjerskih zajednica, uz prava koja već imaju na temelju gore spomenutoga Zakona. Među tim pravima, posebno treba istaknuti: zaključivanje vjerskog braka s učincima građanskog braka, obavljanje vjerskog odgoja, obrazovanje i nastave vjeronauka u školama i predškolskim ustanovama, isplata namjenskih sredstava iz državnog proračuna Republike Hrvatske, itd.¹⁵⁰

Kao u slučaju nacionalnih manjina, tako je i većina vjerskih zajednica veoma zadovoljna svojim pravnim i društvenim statusom u Hrvatskoj. Ugovori koje su sklopile s državom imali su uporište u Ugovorima između Republike Hrvatske i Svete Stolice. Svojim položajem u Hrvatskoj osobito je zadovoljna Islamska zajednica, koju uglavnom sačinjavaju Bošnjaci, Albanci i Makedonci. Vrhovni poglavar Islamske zajednice u Hrvatskoj, muftija Aziz Hasanović, hrvatski model pravnog rješavanja „islamskog pitanja“ često ističe kao poželjan primjer kako pred institucijama Europske unije i drugim zemljama u svijetu, tako i glede rješavanja pravnog i društvenog statusa vjerskih i etničkih manjina u muslimanskom svijetu. U tom smislu, kad je riječ o integraciji i osjećaju prihvaćenosti muslimana u hrvatskom

¹⁴⁹ Usp. *Ugovori između Svete Stolice i Republike Hrvatske*, Povijest nastanka i komentar Nikola Eterović, Predgovor Josip Božanić, Zagreb, Glas Koncila – Hrvatska biskupska konferencija, 2001.

¹⁵⁰ Usp. Šime JERČIĆ, Djelovanje Ureda komisije za odnose s vjerskim zajednicama Vlade Republike Hrvatske, 170.

društvu, muftija Hasanović rado kaže da se u Hrvatskoj ne radi o „suživotu“, nego naprosto o *zajedničkom životu*.¹⁵¹ Važno je podsjetiti kako su odnosi Hrvatske i islama već duže vrijeme jako dobri. Naime, slijedom priznanja islama u Austro-Ugarskoj Monarhiji, Hrvatski Sabor je 27. travnja 1916. usvojio zakon kojim također priznaje islam kao jedna od službenih religija Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, uz rimokatoličanstvo, pravoslavlje, evangeličko kršćanstvo i židovstvo.¹⁵²

Na obilježavanju 100. obljetnice tog pravnoga i institucionaliziranog priznanja islama u Republici Hrvatskoj, održana je svečanost u Hrvatskom saboru 27. travnja 2016. Na toj svečanosti je tadašnji predsjednik Hrvatskoga sabora, akademik Željko Reiner, naglasio bogatstvo vjerske različitosti u Hrvatskoj i pohvalio pozitivan doprinos muslimana ukupnom hrvatskom društvu: „Hrvatska je već stoljećima domovina trima najvećim svjetskim monoteističkim religijama: kršćanstvu, judaizmu i islamu. Međuvjersko uvažavanje te pravo svake osobe da slobodno ispovijeda vjeru kao i njezina obveza da to isto pravo ne ometa pripadnicima drugih vjeroispovijesti na ovim su prostorima oduvijek bili preduvjet života u miru i stabilnosti. Tim više što su se na području jugoistoka Europe stalno prelamali interesi velikih političkih sila pri čemu je svako korištenje vjere u ideološke svrhe bilo uzrokom sukoba, pa i ratova. Veliki je doprinos islamske zajednice u obogaćanju Hrvatske. Muslimani u Hrvatskoj već stoljećima sudjeluju u gospodarskom, znanstvenom, političkom, kulturnom i sportskom životu čineći je boljom i naprednijom. Pravo na različitost i prihvaćanje različitosti jedan je od osnovnih postulata demokracije. Suprotstavljajući se svakom zlu koje bi narušilo dobre odnose između muslimana i ostalih građana Hrvatske, pokazujete vlastitim primjerom da je život bez predrasuda moguć i nadasve vrijedan življenja, ali i čuvate mir i stabilnost cijele Hrvatske.“¹⁵³

Ovdje treba, također, spomenuti dugu prisutnost Židova na hrvatskim prostorima, već od ranog srednjeg vijeka. Židovi su dali diskretan, ali veliki doprinos razvoju hrvatskog društva, naročito u gospodarstvu, kulturi i znanosti. U 19. i početkom 20. stoljeća bili su veoma dobro integrirani u hrvatskom društvu. Na početku Drugog svjetskog rata Hrvatska broji 41 sinagoga i oko 25 000 Židova. Samo 3000 njih je preživjelo Holokaust. Današnji Židovi u Hrvatskoj se uglavnom okupljaju u dvjema zajednicama: u Koordinaciju židovskih općina u Republici Hrvatskoj i u Židovskoj vjerskoj zajednici Bet Israel. Međureligijski dijalog u Hrvatskoj je nezamisliv bez sudjelovanja Židova, prema kojima hrvatsko društvo ima posebnu odgovornost.¹⁵⁴

¹⁵¹ Usp. Aziz HASANOVIĆ, Integracija i zajednički život muslimana u Hrvatskoj – poželjan primjer europskoj zbilji, u: *Nova prisutnost*, 16 (2018.) 1, 180-184.

¹⁵² Usp. Ševko OMERBAŠIĆ, *Islam i muslimani u Hrvatskoj*, Zagreb, Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj, 2010., 382-385.

¹⁵³ Usp. <https://www.sabor.hr/hr/press/priopcenja/u-saboru-obiljezena-100-obljetnica-priznanja-islama> (Pristupljeno 10. XI. 2021.).

¹⁵⁴ Usp. Jasminka DOMAŠ, Doprinos židovske zajednice hrvatskoj kulturi i društvu, u: *Nova prisutnost*, 16

4.2. Instance involvirane u međureligijski dijalog

4.2.1. Službene institucije

Od službenih instanica koje su involvirane u međureligijski dijalog u Hrvatskoj možemo razlikovati državne, vjerske i akademske institucije.¹⁵⁵ Na razini države, već smo spomenuli Komisiju i Ured Vlade Republike Hrvatske za odnose s vjerskim zajednicama, koji služe kao dragocjeni „most“ između vjerskih zajednica i državnih vlasti radi ostvarivanja zakonom zajamčenih prava vjerskih zajednica i njihove dobre suradnje s društvom. U suradnju s vjerskim zajednicama povremeno budu također uključeni Ministarstvo znanosti i obrazovanja kao i Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske.

Na vjerskoj razini najviše struktura za ekumenski i međureligijski dijalog zasigurno ima Rimokatolička crkva. Tako, u sastavu Hrvatske biskupske konferencije djeluje Vijeće za ekumenizam i dijalog. Od 2021. godine to Vijeće je podignuto na višu razinu i preimenovano u Biskupsku komisiju za ekumenizam, s posebnim Odborom za vjerske odnos sa Židovima i muslimanima. Isto tako, sve nadbiskupije (Zagrebačka, Riječka, Splitsko-makarska, Đakovačko-osječka, Zadarska) i većina biskupija u Hrvatskoj (Požega, Sisak, Dubrovnik itd.) imaju Povjerenstva za ekumenizam i dijalog ili povjerenike za ta pitanja. Ostale vjerske zajednice posjeduju vlastita tijela ili pojedine osobe zadužene za ekumenski i međureligijski dijalog.

Na akademskoj razini, nakon osamostaljenja Hrvatske četiri crkvena visoka učilišta postupno su ušla u sastav državnih sveučilišta: to su Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, najstarije crkveno učilište u Hrvatskoj (osnovano je 1669.); Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu; Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu, Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku te Fakultet filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, u kojem djeluje i Teološki fakultet Družbe Isusove, afileiran Papinskom sveučilištu Gregoriana u Rimu, kojima treba dodati dvije teološko-katehetske škole u Rijeci i Zadru. Oko 150 znanstvenika, istraživača i nastavnika je zaposleno u tim institucijama i preko petnaest časopisa posvećenima teološkim i religijskim tradicijama redovito se objavljuju u Hrvatskoj. Na svim spomenutim učilištima postoje obvezni i izborni predmeti s područja ekumenske teologije i međureligijskog dijaloga, a neki su profesori osobno angažirani u tom dijalogu na akademskoj i praktičnoj razini. Hrvatsko katoličko sveučilište (osnovano 2006.), kroz svoje različite studijske programe, daje također vrijedan doprinos društvenim i religijskim znanostima, kao i međukulturalnom i međureligijskom dijalogu. U Hrvatskoj djeluju i tri protestantska visoka učilišta: Sveučilišni centar za protestantsku teologiju Matija Vlačić Ilirik

(2018.) 1, 174-179.

¹⁵⁵ Usp. Mato ZOVKIĆ, *Mogućnost ekumenizma i religijskog dijaloga u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini*, u: *Bogoslovska smotra*, 70 (2000.) 3-4, 635-655.

Sveučilišta u Zagrebu, Visoko evanđeosko teološko učilište u Osijeku i Adventističko teološko visoko učilište u Maruševcu.

Što se tiče religijskih istraživanja u civilnim akademskim institucijama, Filozofski fakulteti ili Pravni fakulteti različitih sveučilišta u Hrvatskoj (Zagreb, Split, Rijeka, Zadar, Osijek), uključujući Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu ili neki drugi fakulteti, više ili manje pažnje posvećuju međukulturalnim ili religijskim pitanjima. Najčešće srodne teme koje se na tim učilištima obrađuju su mjesto i uloga religije u sekularnom društvu, vjerska sloboda i građanska tolerancija, multikulturalnost i međukulturalnost itd. Može se reći da interdisciplinarna suradnja teologa ili vjerskih zajednica te humanističkih i društvenih znanosti općenito je dobra i perspektivna. Predavači dotičnih ili srodnih institucija nerijetko surađuju u okviru znanstvenih simpozija ili projekata također vezanih uz međureligijski ili međukulturalni dijalog.¹⁵⁶ Jedan takav interdisciplinarni četverogodišnji (2020-2024) znanstveno-istraživački projekt trenutno se provodi na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na temu *Doprinos religijskog obrazovanja suživotu u multikulturalnom društvu* (Religobraz). Glavni cilj ovog projekta, koji financira Hrvatska zaklada za znanost, jest istražiti doprinos vjeronauka u školama u Hrvatskoj, uključujući međukulturalne i međureligijske kompetencije nastavnika te usporednu analizu kurikuluma vjeronauka u nekim drugim europskim zemljama (Austrija, Irska, Italija, Njemačka, Malta, Belgija, Poljska, Finska), u perspektivi razvoja suživota u multikulturalnom društvu kakvo je Hrvatska na vlastit način.¹⁵⁷

Važan doprinos ekumenskom i međureligijskom dijalogu u Hrvatskoj daju također audio-vizualni mediji. Tako na Prvom programu Hrvatske televizije (HRT 1) emitira se tjedna emisija *Zajedno u Duhu* i mjesečna emisija *Ekumenizam i religije*, obje posvećene informiranju o životu vjerskih zajednica u Hrvatskoj i međureligijskim temama, kao i tjedna emisija o nacionalnim manjinama *Prizma*. Tako i na Prvom programu Hrvatskog radija postoje dvije tjedne emisije posvećene dijalogu u društvu u najširem smislu: *Susret u dijalogu* i *Religijski forum*. Slične emisije ima i na drugim televizijskim i radijskim postajama na regionalnim razinama.¹⁵⁸

4.2.2. Udruge

Diljem Hrvatske postoji priličan broj vjerničkih zajednica ili laičkih udruga čije je djelovanje, izravno ili neizravno, vezano uz ekumenski i međureligijski dijalog. Ovdje ćemo spomenuti najznačajnije.

Već za vrijeme Domovinskog rata u Hrvatskoj je formirana *Hrvatska sekcija Svjetske konfer-*

¹⁵⁶ Usp. Isto.

¹⁵⁷ Usp. Ružica RAZUM – Marija JURIŠIĆ (ur./ed.), *Interkulturalnost i religijsko obrazovanje u europskim dokumentima i kurikulumima – Interculturality and religious education in european documents and curricula*, Zagreb, 2020. Više informacija o tom Projektu, vidi na službenoj web stranici: <https://religobraz.wordpress.com>.

¹⁵⁸ Usp. Jerko VALKOVIĆ (ur.), *Vjerska tematika u hrvatskom medijskom prostoru. Zbornika radova znanstvenog simpozija i projekta na Hrvatskom katoličkom sveučilištu u Zagrebu*, Zagreb, Hrvatsko katoličko sveučilište, 2019.

encije religija za mir, koja je okupljala vjerske poglavare, službenike i vjernike različitih religijskih tradicija kako bi zajedno radili na smirivanju ratnih napetosti i pridonijeli uspostavi mira u Hrvatskoj i regiji. Ta Sekcija objavljivala je i svoj časopis *Mirotvorni izazov* posvećen promicanju kulturi mira i nenasilja te koji je od 1992. do 1999. godine ukupno izdao devetnaest brojeva.¹⁵⁹ Svjetska konferencija religije za mir je, inače, najveća međunarodna organizacija koja pospješuje međureligijsku suradnju i savjetodavno tijelo je pri Ujedinjenim narodima u New Yorku; danas je preimenovana u *Religije za mir (Religions for Peace)*. Iako se, nažalost, Hrvatska sekcija Religije za mir posljednjih dvadesetak godina gotovo posve ugasila, postoje naznake da se uskoro ponovno pokrene. U isto ratno vrijeme uspješno je djelovao i *Kršćanski mirotvorni krug*, ekumensko udruženje koje je nastojalo pridonijeti objektivnom informiranju o ratnim zbivanjima u Hrvatskoj i potaknuti kršćane u široj regiji da se zalažu za mir i pomirenje.

Od relevantnijih udruga i organizacija koje su aktualno aktivne u Hrvatskoj možemo spomenuti *Franjevački institut za kulturu mira*, sa sjedištem u Splitu.¹⁶⁰ Taj Institut je posebno angažiran u promidžbi socijalne pravednosti i opće kulture dijaloga i mira u društvu, organizira simpozije te objavljuje knjige i zbornike o dotičnim tematikama, a povremeno je također involviran u međureligijski dijalog. U Zagrebu postoji *Centar „Hrvatski areopag“ za međureligijski dijalog* pri Hrvatskoj provinciji sv. Jeronima franjevaca konventualaca. Uz povremeno organiziranje međureligijskih skupova, ovaj Centar veću pozornost posvećuje istraživanju i preventivnom informiranju o opasnosti sekta i okultnih praksi.¹⁶¹ Značajan je, također, rad dviju usko povezanih mirotvornih udruga, *Vjernici za mir*¹⁶² i *Regionalna adresa za nenasilno djelovanje (RAND)*,¹⁶³ sa sjedištem u Zagrebu. Ove dvije udruge surađuju s pripadnicima drugih kršćanskih crkava i drugih vjerskih zajednica na regionalnoj razini, osobito organiziranjem seminara i radionica posvećenih nenasilnom rješavanju sukoba. Vrlo je pohvalno i djelovanje *Ekumenske inicijative žena*, iz Omiša. Glavni naglasak ove Udruge je rad sa ženama koje su bile zlostavljene u nedavnim ratovima na ovim prostorima ili koje i danas trpe različite oblike diskriminacije, socijalne nepravde i nasilja.¹⁶⁴ S obzirom da je Hrvatska posljednjih godina sve više suočena s prilivom izbjeglica i migranata, koji većinom dolaze iz muslimanskih zemalja, hvalevrijedan rad oko njihovog prihvata i integracije u hrvatskom društvu čini *Isusovačka služba za izbjeglice (Jesuit Refugee Service: JRS)*, sa sjedištem u Zagrebu.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Usp. Liljana MATKOVIĆ-VLAŠIĆ, *Blago mirotvorcima. Glas vapijućeg u pustinji*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2018., 45-55; Željko MARDEŠIĆ, *Svjedočanstva o mirotvorstvu*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2002., 13-15.

¹⁶⁰ Usp. <http://franjevački-institut.hr>

¹⁶¹ Usp. <https://www.areopag.hr>

¹⁶² Usp. <https://www.vjerniczamir.org>

¹⁶³ Usp. <https://www.rand.hr> ; Ana RAFFAI – Snježana KOVAČEVIĆ, *Pomagalo na putu nenasilja. Zbirka osvrta i primjera radionica za edukaciju članova Crkava i vjerskih zajednica za nenasilno djelovanje*, Osijek, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, 2007.

¹⁶⁴ Usp. <https://eiz.hr>

¹⁶⁵ Usp. <https://hrv.jrs.net>

Prije nekoliko godina je osnovan *Centar za kulturu dijaloga* (CKD), pri Islamskom centru u Zagrebu. Ovaj Centar je posebno usredotočen na edukaciju mladih za vrijednosti interkulturalnoga, međureligijskoga i socijalnog dijaloga, na regionalnoj razini. Centar organizira seminare i radionice, a posebno je vrijedan njegov projekt *Naši novi susjedi*, posvećen integraciji izbjeglica i migranata.¹⁶⁶ Ekumenske, međureligijske i dijaloške inicijative povremeno poduzima i Visoko evanđeosko teološko učilište u Osijeku.¹⁶⁷ Važnu ulogu u promicanju vjerskih prava ima također *Udruga za vjersku slobodu u Republici Hrvatskoj*, sa sjedištem u Zagrebu. Udrugu sačinjavaju predstavnici različitih vjerskih zajednica u Hrvatskoj, a njezin je cilj obrana, očuvanje, širenje i oplemenjivanje vjerskih sloboda pojedinaca i vjerskih zajednica kao i unaprjeđenje prava na slobodu savjesti i vjeroispovijesti. Udruga izdaje časopis *Vjerska sloboda*, koji izlazi dva puta godišnje. Isto tako, u sklopu svoje godišnje Svečane skupštine, koja se obično održava blizu datuma Međunarodnog Dana vjerske slobode (16. siječnja), Udruga dodjeljuje priznanja osobama koje su zaslužne za promicanje vrijednosti dijaloga, tolerancije i suživota u hrvatskom društvu.¹⁶⁸

Na građanskoj razini, možemo spomenuti djelovanje *Centra za promicanje tolerancije i očuvanje sjećanja na Holokaust*, u Zagrebu¹⁶⁹, *Centra za mirovne studije*, u Zagrebu¹⁷⁰ i *Centra za mir, nenasilje i ljudska prava*, u Osijeku¹⁷¹. U promicanju dijaloga, tolerancije i mirotvornog djelovanja, vjerničke i građanke udruge bi uistinu mogle izvrsno surađivati i zajedno pridonijeti socijalnom dijalogu i suživotu oko zajedničkih vrijednosti. U tom smjeru bi mogao djelovati nedavno osnovan *Centar za studije sukoba i mira* pri Sveučilištu u Rijeci. Među svojim aktivnostima, ovaj Centar želi povezati teologe i religijske stručnjake na regionalnoj razini kako bi zajedno pridonijeli procesima pomirenja u postkonfliktnim sredinama i konstruktivnom dijalogu između vjerskih zajednica i sekularnog društva. Trenutno rad ovog Centra podupire Norveška crkva (*Church of Norway*) u sklopu projekta *Međureligijski dijalog preko granica Balkana*.

S obzirom na važnu ulogu interneta i društvenih mreža danas, možemo spomenuti dva vrlo kvalitetna bloga koji promiču samokritičan, ali konstruktivan pogled na religiju i njezinu ulogu u suvremenom sekularnom društvu. Prvi blog, *Fratellanza umana*, je nadahnut dijaloškim inicijativama pape Franje, osobito u duhu deklaracije iz Abu Dhabija o ljudskom bratstvu za mir

¹⁶⁶ Usp. <https://ccd.hr>

¹⁶⁷ Usp. www.evtos.hr. Upućujemo na zanimljivo istraživanje dvoje nastavnika toga Učilišta, u sklopu projekta udruge Agape u Osijeku, na temu: „Škola za međuvjerski dijalog i aktivno građanstvo: mlade vjernice i vjernici ususret Europskoj uniji”: Antal BALOG – Julijana MLADENOVSKA-TEŠIJA (ur.), *Mladi i vjera ususret Europskoj Uniji. Zbornik radova*, Osijek, Mozaik društva, udruga za održivi razvoj, 2013.

¹⁶⁸ Usp. www.vjerska-sloboda.hr

¹⁶⁹ Usp. <https://centartolerancije.hr>

¹⁷⁰ Usp. <https://www.cms.hr>

¹⁷¹ Usp. <https://www.centar-za-mir.hr>

u svijetu i zajednički život.¹⁷² Drugi blog, *Polis*, uređuju članovi Franjevačke provincije Bosne Srebre. Iako je prvenstveno vezan uz Bosnu i Hercegovinu, bogatstvo njegovih tema i dijaloških sadržaja veoma je poticajan za vjernike i građane u široj regiji, osobito u vidu izgradnje kulture dijaloga, pomirenja i suživota u poslijeratnim društvima u kojima su međuetnički i međuvjerski odnosi još uvijek napeti.¹⁷³

4.3. Značajnije ekumenske i međureligijske inicijative

S obzirom na etnički i religijski sastav Hrvatske podrazumijeva se da ekumenski dijalog, među većinski kršćanskim stanovništvom i zbog same naravi kršćanske vjere, ima prednost nad međureligijskim dijalogom. Povijest ekumenskih odnosa na širim ovim prostorima je, inače, veoma zanimljiva i vrijedna proučavanja. Nakon nedavnoga rata u Hrvatskoj posebno su važni odnosi između Rimokatoličke Crkve i Srpske pravoslavne Crkve radi pomirenja i skladnog suživota hrvatskog i srpskog naroda.¹⁷⁴ Za Rimokatoličku Crkvu dijalog među kršćanima preduvjet je za dijalog s pripadnicima drugih religija i sa suvremenim svijetom.

Među značajnijim ekumenskim inicijativama može se sa zadovoljstvom spomenuti kako se od 1984. godine do danas u više gradova Hrvatske svake godine obilježava Svjetska molitvena osmina za jedinstvo kršćana, na kojoj obično sudjeluju predstavnici Rimokatoličke, Pravoslavne, Evangeličke i Baptističke crkve. Godine 1997. osnovan je, također, Ekumenski koordinacijski odbor crkava u Hrvatskoj (EKOCUH) kao interkonfesionalno radno tijelo u kojem surađuju Rimokatolička, Srpska Pravoslavna, Evangelička, Reformirana, Baptistička i Evandeoska Crkva. Posebno je vrijedno istaknuti kako se pred početak Molitvene osmine 2019. godine u Požegi održao susret svih petorice episkopa Srpske pravoslavne crkve i petorice predstavnika Hrvatske biskupske konferencije, na čelu s predsjednikom Želimirom Puljićem, na kojemu je usvojena značajna i zapažena zajednička Izjava o poštivanju nedužnih žrtava Drugog svjetskog rata i rata iz 1991.-1995. godine te o zajedničkom nastojanju oko izgradnje povjerenja, međusobnog razumijevanja i boljeg društva za svakog čovjeka.¹⁷⁵ Od 2020. godine u Zagrebu se održava Ekumenski glazbeno-molitveni susret u povodu globalne ekumenske inicijative „Vrijeme stvorenog“.

¹⁷² Usp. <http://fratellanza.net>

¹⁷³ Usp. <https://polis.ba>

¹⁷⁴ Usp. Antun ŠKVORČEVIĆ, Katolička crkva u Hrvatskoj i ekumenizam, u: *Bogoslovska smotra*, 65 (1995.) 3-4, 513-540; Jure ZEČEVIĆ, Ekumenska i dijaloška otvorenost Katoličke Crkve u Hrvata, u: Frano PRCELA (prir.), *Dijalog. Na putu do istine i vjere*, Zagreb – Mainz, 1996., 289-308; Daniel PATAFTA, Ekumenska gibanja u Hrvatskoj neposredno nakon Drugoga vatikanskog koncila, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 4, 851-879.

¹⁷⁵ Usp. Promicati zajedništvo iznad svake nacionalne i političke isključivosti, u: *Glas Koncila*, 27. siječnja 2019., br. 4, str. 2.

Međutim, izvrstan primjer ekumenske i međureligijske suradnje ostvaren je još prije toga u sklopu redovitih Susreta visokih vjerskih poglavara u Hrvatskoj. Tako je od 2001. do 2013. godine upriličeno ukupno devet multilateralnih susreta na kojima su, uz visoke predstavnike kršćanskih crkava u Hrvatskoj, sudjelovali i predstavnici židovske i islamske vjerske zajednice. Svaki je susret imao domaćina, aktualnu temu i zaključen je zajedničkom izjavom. Susreti su se održali ovim redoslijedom i sa sljedećim temama: *Pravna situacija vjerskih zajednica u Hrvatskoj* (5. veljače 2001., domaćin Rimokatolička Crkva u Zagrebu); *Oblici međusobne suradnje vjerskih zajednica u Hrvatskoj* (20. lipnja 2001., domaćin Islamska zajednica u Zagrebu); *Protiv „unošenja religijskih elemenata u zlodjela koja se čine“* (13. studenog 2001., domaćin Koordinacija židovskih općina, u Zagrebu); *„Omogućavanje jednoga neradnog dana radnicima“*; *Protiv slanja vojnika u Irak i poziv „da se Hrvatska ne uvlači u sukobe“*; *Zajednički stav u pogledu „uvođenja joge u sustav obrazovanja u Hrvatskoj“* (17. srpnja 2003., domaćin Savez baptističkih crkava, u Zagrebu); *„Odbačena svaka vrsta nasilja u ime religije“*; *„Ugovori vjerskih zajednica s Hrvatskom vladom“*; *„Zaštita svakog oblika ljudskog života i očuvanje nataliteta“* (3. ožujka 2004., domaćin Rimokatolička Crkva u Zagrebu); *„Posvjedočiti našu blizinu i naše zajedništvo u ljudskoj i vjerničkoj dimenziji te promicati kulturu međureligijskog dijaloga i suradnje“* (16. lipnja 2010., domaćin Rimokatolička Crkva u Sisku); *Zajednička izjava o obitelji* (28. veljače 2011., domaćin Islamska zajednica u Zagrebu); *„Zajedničke religijske vrijednosti u službi društvene pravednosti“* (7. svibnja 2013., domaćin Židovska vjerska zajednica Bet Israel); *„Preventivni i kurativni aspekti očuvanja braka i obitelji u Hrvatskoj – iskustva vjerskih zajednica“* (12. studenoga 2013., domaćin Rimokatolička Crkva, u Zagrebu). Nažalost, zbog nepoznatih razloga ovi se susreti već duže vrijeme nisu održali, no, nadamo se njihovom nastavku.

Najpoznatija međureligijska inicijativa u Hrvatskoj je obilježavanje Dana „duha Asiza“, u spomen na međureligijsku molitvu za mir održanu u Asizu, 27. listopada 1986. godine, na poticaj pape Ivana Pavla II. Međureligijski molitveni susreti „u duhu Asiza“ redovito se održavaju u različitim gradovima Hrvatske od sredine 1990.-ih naovamo. U Zagrebu ovu molitvu organiziraju Franjevački svjetovni red i Povjerenstvo za ekumenizam i dijalog Zagrebačke nadbiskupije. S obzirom da je Hrvatska, kako smo istaknuli, većinski kršćanska zemlja, većina sudionika ove međureligijske molitve čine zapravo predstavnici različitih kršćanskih crkava, uz nazočnost predstavnika dviju židovskih zajednica i islamske zajednice.¹⁷⁶ Kao srodan događaj, može se spomenuti Međureligijski koncert koji se od 1992. do 2012. godine održavao na Međunarodni dan ljudskih prava, 10. prosinca, kao inicijalni projekt Hrvatskog ogranka Svjetske konferencije religija za mir u Zagrebu. Od 2016. godine isti Međureligijski koncert nastavlja organizirati Sveučilište u Zagrebu.

¹⁷⁶ Usp. Josip BLAŽEVIĆ, Prvih 25 godina duha Asiza, u: Josip BLAŽEVIĆ (ur.), *Zbornik radova Tjedna međureligijskog dijaloga povodom 25 godina duha Asiza, Zagreb, 21.-27. listopada 2011.*, Zagreb, Hrvatska provincija sv. Jeronima franjevaca konventualaca – Centar „Hrvatski Areopag“ – Franjevački institut za kulturu mira, 2012., 31-35.

Iz povijesne perspektive veliku važnost ima ekumenski i međureligijski događaj koji se zbilo 2. svibnja 2019. godine, povodom Dana sjećanja na žrtve Holokausta (Jom Hašoa). Tada su po prvi put četiri visoka vjerskih predstavnika zajedno posjetili Jasenovac, najvećeg konclogora za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske i simbol stradanja Drugog svjetskog rata.¹⁷⁷ Jugoslavenske komunističke vlasti su naveliko manipulirale brojkama poginulih u Jasenovcu u vrijeme Drugog svjetskog rata kako bi, s jedne strane, hrvatski narod što više diskreditirali povezujući ga s fašizmom, a s druge strane, prikrivali brojne partizanske zločine učinjene za vrijeme i poslije rata. Odmah nakon rata baratalo se s brojem od oko 700 000 ubijenih, dok su kasnija neovisna istraživanja došla do realnije brojke od 80 000 do 100 000 žrtava ubijenih ili umrlih u konclogoru Jasenovac, poglavito Židova, Roma, Srba i Hrvata koji su se opirali ustaškom režimu. Jasenovac je i danas predmet polemika, naočito među srpskim političarima u regiji koji njime, zapravo, odvlače pozornost od zločina koje su pripadnici njihovog naroda učinili kako u Drugom svjetskom ratu, tako i u nedavnim ratovima na području bivše Jugoslavije. Iz ovih razloga, molitveni posjet vjerskih poglavara Hrvatske Jasenovcu predstavlja veliki iskorak u ekumenskim i međureligijskim odnosima na ovim prostorima. U tom posjetu sudjelovali su glavni rabin Židovske vjerske zajednice Bet Israel u Hrvatskoj Kotel Da-Dadon, mitropolit zagrebačko-ljubljanski Porfirije Perić (koji je 18. veljače 2021. izabran za novog patrijarha Srpske pravoslavne crkve), požeški biskup Antun Škvorčević, muftija Aziz Hasanović, predsjednik Mešihata islamske zajednice u Republici Hrvatskoj. Ista se međureligijska molitva ponovila 26. ožujka 2021. godine, u malo izmijenjenom sastavu sudionika i uz nazočnost apostolskog nuncija u Republici Hrvatskoj, nadbiskupa Giorgio Lingua, iskrenog podupiratelja ekumenskog i međureligijskog dijaloga.¹⁷⁸

Na akademskoj razini, ekumenska i međureligijska suradnja u Hrvatskoj je jako dobra. Na znanstvenim ili stručnim skupovima posvećenima religijskim ili srodnim tematikama često sudjeluju pripadnici različitih vjerskih zajednica i konfesija. Među konkretnim pozitivnim primjerima može se spomenuti kako na Fakultetu filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, kojim upravljaju Isusovci, predmete o židovstvu i islamu studentima predaju pripadnicima dotičnih vjerskih zajednica. Na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, u okviru izbornog predmeta *Islam i kršćanstvo*, studenti svake godine posjećuju Islamski centar u Zagrebu, gdje prisustvuju islamskoj molitvi i imaju dijaloški susret s imamom. Na Hrvatskom katoličkom sveučilištu u Zagrebu postoji vrlo dobra suradnja s Izraelskim veleposlanstvom u Republici Hrvatskoj, naročito oko projekata međureligijskog karaktera.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Usp. Molitva u Jasenovcu: Vjerski predstavnici za žrtve Holokausta, u: *Glas Koncila*, 12. svibnja 2019., br. 19, str. 4.

¹⁷⁸ Usp. Na međureligijskoj molitvi „kakav god da je bio zločin, nadilazi ga oprost“, u: *Glas Koncila*, Uskrs 2021., br. 14, str. 1 i 8.

¹⁷⁹ U sklopu ovakve suradnje je, primjerice, na tom Sveučilištu 11. studenoga 2019. održan svečani međunarodni znanstveni skup posvećen kršćansko-židovskim odnosima. Izlaganja s toga skupa objavljena su u dvojezičnom zborniku radova: Zoran TURZA – Suzana OBROVAC LIPAR (ur./ed.), *Odgovorni prema*

Među recentnijim skupovima valja, također, spomenuti interdisciplinarni znanstveno-stručni skup *Međukulturalni i međureligijski dijalog: pozitivno iskustvo Hrvatske u europskom kontekstu*, koji je održan 21. studenoga 2017. u Zagrebu. Na ovom skupu, koji je okupio šesnaest izlagača iz Hrvatske i inozemstva, govorilo se važnosti međukulturalnoga i međureligijskog dijaloga u globaliziranom svijetu, o sociološkim i pravnim izazovima multikulturalnosti te o konkretnom međureligijskom i međukulturalnom suživotu, dijalogu i suradnji u hrvatskom društvu. Važnost ove tematike i relevantnost samoga skupa potvrđuju njegovi renomirani organizatori: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i Hrvatsko povjerenstvo za UNESCO, u suorganizaciji s Katoličkim bogoslovnim fakultetom Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatskim katoličkim sveučilištem, Sveučilištem u Zagrebu i Hrvatskom akademijom znanosti i umjetnosti, pod pokroviteljstvom Vlade Republike Hrvatske.¹⁸⁰ Povodom prve godišnjice potpisivanja deklaracije iz Abu Dhabija o ljudskom bratstvu za mir u svijetu i zajednički suživotu u Zagrebu je 4.-5. veljače 2020. održana velika međunarodna konferencija *Ljudsko bratstvo – temelj mira i sigurnosti u svijetu* (*Human Brotherhood for Enhancement of Security and Peace*), u organizaciji Mešihata Islamske zajednice u Hrvatskoj i Svjetske muslimanske lige (Muslim World League ili Rabita), u suradnji s Hrvatskom biskupskom konferencijom i pod pokroviteljstvom predsjednice Republike Hrvatske Kolinde Grabar-Kitarović. Na Konferenciji je sudjelovalo preko trideset izlagača iz Europe i muslimanskog svijeta te je, na kraju, usvojena zajednička Deklaracija o zajedničkoj predanosti ljudskom bratstvu, jedinstvu i poštovanju vjerskih, etničkih i kulturoloških različitosti i sloboda.

Ovdje smo spomenuli samo nekoliko ekumenskih i osobito međureligijskih inicijativa, koje smatramo reprezentativnima za specifičan hrvatski društveni i religijski kontekst. Primjera međureligijskih susreta i suradnje u Hrvatskoj ima puno više i bilo bi poželjno da se u doglednoj budućnosti počinje voditi sustavna evidencija o njima, kako bi se mogle vrednovati i razvijati slične aktivnosti.

Zaključna razmišljanja

S obzirom na specifično povijesno nasljeđe te geopolitički i kulturalni kontekst, može se sa zadovoljstvom ustvrditi da su ekumenski i međureligijski odnosi u Hrvatskoj uglavnom dobri i da imaju puno potencijala za kvalitetan razvoj. Pravni položaj i društveni status nacionalnih manjina i vjerskih zajednica, u odnosu na susjedne države pa i mnogih država Europske unije, je na zavidnoj razini. Iako ekumenski dijalog ima prioritet među kršćanima, taj dijalog se u

našem vremenu – Taking responsibility of our time. 25. obljetnica uspostave diplomatskih odnosa između Svete Stolice i Države Izrael (1994.-2019.) – The 25th Anniversary of the establishment of diplomatic relations between the Holy See and the State of Israel (1994-2019), Zagreb, Hrvatsko katoličko sveučilište, 2020.

¹⁸⁰ Usp. Tomislav KOVAČ, *Međukulturalni i međureligijski dijalog: pozitivno iskustvo Hrvatske u europskom kontekstu*. Interdisciplinarni znanstveno-stručni skup s međunarodnim sudjelovanjem. Zagreb, 21. studenoga 2017., u: *Bogoslovska smotra*, 88 (2018.) 1, 223-233.

Hrvatskoj često nadovezuje i na međureligijski dijalog, osobito prigodom međureligijskih susreta na kojima redovito sudjeluju i predstavnici različitih kršćanskih Crkava. Odnosi između većinske vjerske zajednice, Rimokatoličke Crkve, i ostalih vjerskih zajednica su općenito dobri, premda su odnosi sa Srpskom pravoslavnom Crkvom još uvijek opterećeni traumama nedavnoga rata i natruhama nacionalizma s obje strane. Međutim, pozitivni pomaci koji su se dogodili posljednjih godina, poput zajedničkog susreta rimokatoličkih biskupa i episkopā Srpske pravoslavne Crkve u Požegi (2019.) ili zajedničke međureligijske molitve u Jasenovcu (2019. i 2021.), ohrabruju i daju znakove nade.

Treba ipak priznati da ekumenski i međureligijski odnosi, osobito na službenim razinama, ostaju uglavnom formalne naravi, koja se svodi na kurtoazno uzajamno čestitanje blagdana, na prigodne susrete, eventualno na koju zajedničku izjavu, humanitarnu akciju ili kulturni događaj. Isto tako, među vjerskim službenicima ni među vjernicima nije još dovoljno razvijena svijest o važnosti dijaloga, kako na opće ljudskoj ili društvenoj, tako i na etičkoj i vjerskoj razini. Još manje je prisutna svijest o teološkom utemeljenju dijaloga koji, barem za kršćane, proizlazi iz dijaloške naravi same Božje objave i neprestanom Božjem djelovanju u povijesti čovječanstva i u srcu svakog čovjeka (usp. ES 70-80). Zato je važno da se dijalog, s institucionalne razine, što više spusti na bazičnu razinu, tj. među ljude i konkretnim sredinama. Uloga vjerskih poglavara i službenika je u tome bitna: primjer njihove osobne dijaloške otvorenosti i zauzetosti može biti snažan poticaj vjernicima njihovih zajednica da i oni čine isto. To je posebno važno u svakom (post)konfliktnom društvu, kakvo je još uvijek hrvatsko i u zemljama u okruženju.

Svaka inicijativa u prilog međusobnog upoznavanja, razvijanja povjerenja i suradnje među vjernicima različitih vjerskih zajednica je dobrodošla. Posebno je važno odgajati mlade za kulturu susreta i dijaloga, kako bi im se odagnalo predrasude i razvijalo u njima poštivanje različitosti. Vjeronaučni programi, u školi i u vjerskim zajednicama, mogu tome puno pridonijeti posvećujući više prostora ekumenskim i međureligijskim sadržajima te organizirajući povremene susrete s predstavnicima ili mladima drugih vjeroispovijesti. Fakulteti teoloških i religijskih znanosti, koji su prilično brojni u Hrvatskoj i susjednim zemljama, posebno su pozvani razvijati ekumensku i međureligijsku svijest među studentima i široj društvenoj zajednici. U tom pogledu treba pohvaliti akademske, stručne i druge dijaloške inicijative koje već postoje na lokalnoj, nacionalnoj i široj regionalnoj razini. Istina je da je, što se Hrvatske tiče, breme starije i novije povijesti još uvijek teško i da mnogi vjerski poglavari, službenici i vjernici, osobito u Rimokatoličkoj Crkvi, zaziru od svake regionalne suradnje zbog negativnih sjećanja na razarajući jugoslavenski unitarizam. S druge strane, s obzirom na multietničku i multireligijsku stvarnost, kao i na uski suodnos između religije i nacije koji karakterizira sve države proizašle iz bivše Jugoslavije, ekumenska i međureligijska suradnja na regionalni razini je nužna kao doprinos pomirenju i ozdravljenju kolektivne svijesti, kako bi se barem mlađim i budućim generacijama osiguralo bolji i mirniji život.

Zaključak

Naučavanje Katoličke Crkve o međureligijskom i, u novije vrijeme, međukulturalnom dijalogu iznimno je bogato i vrijedno proučavanja. Ono pokazuje promjenu odnosa koju je Crkva, na Drugom vatikanskom koncilu, učinila prema svijetu i nekršćanima, naglašavajući *zajedništvo* i *dijalog* kao način razmišljanja i ophođenja s drugima. Za Katoličku crkvu, dijalog nije neka vrsta pomodarstva ili kompromisa, nego je sredstvo kojim želi svjedočiti i naviještati svoju vjeru u Isusa Krista, spasitelja svijeta i svih ljudi. Spajajući dijalog i navještaj u svojem misijskom poslanju, Crkva vrši svoju sakramentalnu ulogu povezivanja ljudi s Bogom i među sobom, odnosno, i sama postaje „znak i sredstvo“ zajedništva i bratstva među ljudima (usp. LG 1, NA 1, GS 92 i dr.). Međutim, iako je evangelizacijska dimenzija dijaloga kontinuirano istaknuta u (poslije) koncilskom učiteljstvu Crkve, činjenica je da je ona još uvijek premalo osvješćena kod mnogih katoličkih vjernika, bilo crkvenih službenika bilo laika, koji često ostaju nepovjerljivi prema pripadnicima drugih religija, kultura ili svjetonazora. S druge strane, treba isto tako priznati kako se zbog nedostatka konkretnijih pomaka u odnosima među sljedbenicima različitih religija ponekad postavljaju u pitanje sam smisao međureligijskog dijaloga i njegova budućnost.¹⁸¹

Međureligijski dijalog ima, dakako, svoje preduvjete i prepreke. Dijalog prije svega uključuje želju za ljudskim susretom i razmjenjivanjem (zato je više od tolerancije), traži iskrenost i dobronamjernost (ne trpi formalizam, ni prozelitizam), podrazumijeva poštivanje različitosti i međusobno obogaćivanje (bez relativizma, ni sinkretizma). Glavna pak zapreka dijalogu je neznanje (o drugome i o sebi), koje stvara predrasude, iz kojih se onda rađaju strah i potencijalno nasilje. Dijalog često otežava i teret povijesti, koji opterećuje osobnu i kolektivnu (pod) svijest te prouzrokuje apriorna neprijateljstva. Velike doktrinarne i kulturalne razlike mogu također spriječavati dijaloški susret pripadnika različitih religija, konfesija ili naroda. Upravo su zato trajni odgoj i obrazovanje za „kulturu dijaloga“ od iznimne važnosti unutar svake vjerske, društvene ili akademske zajednice.

¹⁸¹ Usp. Bénédicte du CHAFFAUT, Les mutations profondes du paysage actuel et les difficultés du dialogue interreligieux, u: Pierre DIARRA – Michel YOUNÈS (ur.), *Dialogue interreligieux. Quel avenir?*, Marseille, Chemins de Dialogue, 2017., 17-29.

Iz katoličke perspektive, međureligijski dijalog počiva na uvjerenju da su svi ljudi stvorenja Boga Oca, stoga su braća i sestre jedni drugima. Isto tako, da je Bog djelatan po svojoj Riječi i svojem Duhu u svakoj ljudskoj osobi, koja je već pomoću svoga razuma sposobna dokučiti postojanje božanskog otajstva i koja je po svojoj naravi upućena prema Bogu. Zato su upravo vjernici pozvani svakim se danom približavati Bogu, jedni drugima pomoći produbljivati smisao svoga života i uzajamno se pročišćavati. Temeljno uporište međureligijskog dijaloga nije, dakle, u skupu nekih izrečenih teorija ili vrijednosti, nego je sam ljudski život u svim njegovim dimenzijama: egzistencijalnoj (*dijalog života*), etičkoj (*dijalog dijela*), intelektualnoj (*teološki dijalog*) i duhovnoj (*dijalog vjerskog iskustva*). Međureligijski dijalog pretpostavlja unutarnju slobodu, koja će biti kadra poštivati drugoga u njegovoj različitosti i u njegovoj slobodi; sposobnost slušanja i primanja onoga što nam drugi ima za reći i dati; stav poniznosti, koji je spreman priznati vlastite manjkavosti i pogreške iz prošlosti ili sadašnjosti; priznavanje vrijednosti drugoga i dijeljenje zajedničkih vrijednosti.¹⁸² U tom duhu, kardinal Jean-Louis Tauran (1943.-2018.) je isticao tri važna izazova međureligijskoga dijaloga: 1. *izazov identiteta*, tj. poznavati i prihvatiti ono što jesmo, bivajući ukorjenjeni u vlastitoj vjerskoj tradiciji; 2. *izazov alteriteta*: razumijevati i poštivati različitost drugoga te uzajamne razlike promatrati kao izvor obogaćivanja; 3. *izazov iskrenosti*: ne odustati od svjedočenja i naviještanja vlastite vjere, u granicama poštivanja slobode i dostojanstva svakog ljudskog bića.¹⁸³ Umjesto da se na njega najprije gleda kao na rizik, kardinal Tauran je međureligijski dijalog radije promatrao kao providonosnu priliku kojom Bog progovara i djeluje kroz dijalog među vjernicima.¹⁸⁴

Sve prisutniji kulturalni i religijski pluralizam u zapadnoeuropskim društvima pruža mnoge izazove kako za identitet i budućnost Europe, tako i za prisutnost i pastoralno djelovanje Crkve. U tom djelovanju moraju biti uključeni i ekumenski i međureligijski dijalog, osobito sa Židovima i muslimanima.¹⁸⁵ Naime, u mnogim europskim gradovima kršćani se svakodnevno susreću s pripadnicima drugih vjeroispovijesti, kultura i svjetonazora: djeca u školama, odrasli na radnom mjestu, u četvrtima stanovanja, u rekreativno-sportskim i drugim okruženjima itd. Ova življena stvarnost uzrokuje ponekad određene napetosti, ali pruža također mnoge prilike za druženje i prijateljevanja. Tako se na mnogim mjestima razvijaju međureligijski odnosi: poduzimaju se zajedničke inicijative poput organiziranja humanitarnih akcija (primjerice, suradnja između biskupijskih ili župskih Caritasa i Zelenog mjeseca) ili pak društvenih i kulturnih zbivanja (tribine, izložbe, radionice, koncerti, književni susreti i dr.). U vjerskim zajednicama povremeno se priređuju ekumenska bogoslužja ili međureligijske molitve za mir („u duhu

¹⁸² Usp. Jean-Louis TAURAN, *Je crois en l'homme. "Les religions font partie de la solution, pas du problème"*, 163-164, 208 i dr.

¹⁸³ Usp. *Isto*, 110-112, 166 i dr.

¹⁸⁴ Usp. *Isto*, 34-35.

¹⁸⁵ Usp. IVAN PAVAO II., *Ecclesia in Europa – Crkva u Europi. Apostolska postsinodska pobudnica o Isusu Kristu koji živi u svojoj Crkvi – izvoru nade za Europu* (28. VI. 2003.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2003., br. 54-57.

Zaključak

Asiza“ i slično), obilježavaju se pojedini blagdani zajedničkog simboličkoga značaja, sklapaju se mješovite ženidbe, održavaju međukonfesionalni sprovodi, pokreću zajednička hodočašća kršćana, Židova i muslimana itd. U Europi koja nepovratno dobiva novo lice, iznimno je važno njegovati dobre ekumenske i međureligijske odnose. Ti odnosi najbolja su prevencija protiv pojava ekstremizma, radikalizma i isključivosti svih vrsta. Ujedno su prilika da vjernici, u različitosti svojih religijskih ili crkvenih predaja, zajedno svjedoče o Bogu i promiču osnovne moralne i ljudske vrijednosti u hipersekulariziranim društvima, koji sve više odbacuju Boga i religiju te otuđuju čovjeka. Zbog ovih razloga, međureligijska kultura i dijalog moraju biti puno više integrirani u vjersku formaciju i postati dio opće religijske kulture.

S obzirom na specifični zemljopisni položaj Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koji uključuje povijesni dodir i međusobno prožimanje različitih kršćanskih (katolicizam, pravoslavlje i protestantizam) i drugih religijskih tradicija (islam, židovstvo), međureligijski i međukulturalni dijalog imperativ su našega podneblja. Iako zbog svoje naravi Katolička crkva i na našim prostorima daje prednost ekumenskom dijalogu, ona je također otvorena dijalogu i suradnji s drugim vjerskim zajednicama, posebno židovskim i muslimanskim. Puno je hvalevrijednih inicijativa na tom polju već učinjeno, kako na razini službenih crkvenih ili akademskih tijela (biskupskih konferencija ili teoloških fakulteta Hrvatske i Bosne i Hercegovine), tako i na razini pojedinačnih udruga ili zajednica.¹⁸⁶ Konstruktivni ekumenski i međureligijski odnosi od presudne su važnosti za proces pomirenja naroda ovih prostora, koji su međusobno opterećeni povijesnim sjećanjima, iskustvima totalitarnih režima kroz kojih su prošli, a posebno još svježim ranama prouzročene ratovima nastalih raspadom Jugoslavije. U sadašnjim društveno-političkim okolnostima koje ostaju napete na regionalnoj razini, vjerske zajednice moraju steći hrabrost i snagu izdići se iznad stalno vrebajućih napasti nacionalizma i njegove ideološke zloporabe religije. Suprotno politikama podjela, one su najpozvanije doprinijeti stvaranju inkluzivnog društva u kojem će svaka osoba, neovisno o njezinoj vjerskoj ili nacionalnoj pripadnosti, biti poštivana u svojem ljudskom dostojanstvu i imati svoja legitimna prava. Kako bi takav oblik suživota bio moguć, potrebno je znati poštivati istinu i patnju drugih. Uvažavanje istine i patnje drugoga, kao i razvijanje odgovornosti prema drugome i općem dobru, preduvjeti su za izgradnju zajedničke budućnosti.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Usp. Jure ZEČEVIĆ, Ekumenska i dijaloška otvorenost Katoličke Crkve u Hrvata, u: Frano PRCELA (ur.), *Dijalog. Na putu do istine i vjere*, Zagreb, Nakladni zavod Globus – Hrvatska dominikanska provincija / Mainz, Matthias-Grünwald-Verlag, 1996., 289-308; Mato ZOVKIĆ, Mogućnosti ekumenizma i religijskog dijaloga u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini, u: *Bogoslovska smotra*, 70 (2000.) 3-4, 635-655; Tomislav KOVAČ, Važnost međureligijskog dijaloga u europskoj Hrvatskoj, u: *Poslušni Duhu*, 3 (2013.) 7, 31-48.

¹⁸⁷ Usp. Ivan ŠARČEVIĆ, Pluralizam i univerzalnost patnje. Pretpostavke međureligijskog dijaloga, u: *Bogoslovska smotra*, 73 (2003.) 2-3, osobito 445-452; Nikola BIŽACA, Memorija patnje drugih u teologiji religija – susret međusobnom inkluzivizmu, u: Mijo DŽOLAN – Mirjana MARAS (ur.), *Nepomireno društvo – nepomirena pamćenja. Doprinos prevladavanju nepomirenih pamćenja hrvatskog naroda ad intralad extra. Zbornik radova s Međunarodne znanstvene konferencije, Split, 26-28. svibnja 2016.*, Zagreb – Sarajevo, Synopsis, 2018., 243-260.

U današnjem napetom i neizvjesnom svijetu opominje nas poznata izjava teologa Hansa Künga da „nema mira među narodima ovoga svijeta bez mira među svjetskim religijama. Nema mira među svjetskim religijama bez mira među kršćanskim crkvama!“¹⁸⁸ Konkretizaciju ovih riječi možemo pronaći u Završnom izvješću Međureligijskog skupa održanog još prije dvadeset godina u Vatikanu (24.-28. listopada 1999.), koje je, između ostaloga, poručilo: „Religije svijeta trebale bi između sebe stvoriti model uzajamna prihvaćanja, poštivanja istine i ljubavi koji bi mogao postati normom za odnose između naroda na društvenoj i političkoj razini. [...] Uvjereni smo da naše religijske tradicije posjeduju izvore potrebne kako bi se nadišle podjele koje vidimo u svijetu i ojačalo povjerenje između nas te poštovanje među narodima.“¹⁸⁹ Doista, u svojoj založenosti u promicanju mira, pravednosti i solidarnoga suživota očituje se vjerodostojnost svake religije i njezinih sljedbenika. U tom smislu, vjernici mogu jedni drugima biti poticajan izazov u zajedničkom „natjecanju“ u ljubavi, mudrosti i dobrim djelima (usp. Jak 3,13-18; Kuran 5,48). Ako ih povezuje vjera u Boga, jednako tako ih obvezuje odgovornost prema svakom čovjeku i cijelom čovječanstvu.

¹⁸⁸ Hans KÜNG, Nema mira u svijetu bez mira među religijama, u: Hans KÜNG i dr., *Kršćanstvo i svjetske religije. Uvod u dijalog s islamom, hinduizmom i budizmom*, Zagreb, Naprijed, 1994., 392.

¹⁸⁹ Citirano prema: Dennis GIRA, *S onu stranu tolerancije*, 9 i 17.

Tematska bibliografija

o međureligijskom dijalogu na hrvatskom jeziku*

1. Crkveni dokumenti o religijama i međureligijskom dijalogu

- 1.1. * DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Nostra aetate. Deklaracija o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama* (28. X. 1965.), u: DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dokumenti*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2008.
- 1.1. IVAN PAVAO II., *Redemptoris missio. Enciklika o trajnoj vrijednosti misijske naredbe* (7. XII. 1990.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1991., br. 55-57.
- 1.2. KONGREGACIJA ZA NAUK VJERE, *Dominus Iesus. Deklaracija o jedincatosti i spasenjskoj univerzalnosti Isusa Krista i Crkve* (6. VIII. 2000.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2000.
- 1.3. * KONGREGACIJA ZA KATOLIČKI ODGOJ, *Odgajati za međukulturalni dijalog u katoličkoj školi* (28. X. 2013.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2016.
- 1.4. MEĐUNARODNO TEOLOŠKO POVJERENSTVO, *Kršćanstvo i religije*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1999.
- 1.5. * PAPA FRANJO – Ahmad AL-TAYYIB, Deklaracija o ljudskom bratstvu za mir u svijetu i zajednički suživot (Abu Dhabi, 4. veljače 2019.), u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 23 (2019.) 1, 373-380.
- 1.7. * PAPA FRANJO, *Fratelli tutti. Enciklika o bratstvu i socijalnom prijateljstvu* (3.X.2020.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2020. (VI. Poglavlje: Religije u službi bratstva u svijetu, br. 271-286).
- 1.8. * PAPINSKO VIJEĆE ZA MEĐURELIGIJSKI DIJALOG – ZBOR ZA EVANGELIZACIJU NARODA / ARINZE, Francis – TOMKO, Josef, *Dijalog i navještaj. Razmišljanja i upute o međuvjerskom dijalogu i o naviještanju Isusa Krista*, Sarajevo, Misijska centrala, 1992.
- 1.9. * PAVAO VI., *Ecclesiam suam. Enciklika o putovima kojima Katolička crkva treba da izvršuje* u naše doba svoju zadaću (6. VIII. 1964.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1979.

* Ova tematska bibliografija pruža okvirni pregled dokumenata, knjiga i članaka koji su povezani sa širem područjem međureligijskog dijaloga. Bibliografske jedinice koje prethodi zvjezdica (*) posebno se preporučuju.

- 1.10. SEKRETARIJAT ZA NEKRŠĆANE, *Prema susretu religija. Sugestije za dijalog*, Zagreb, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, 1968.
- 1.11. TAJNIŠTVO ZA NEKRŠĆANE, *Stav Crkve prema sljedbenicima drugih religija*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1985.

2. Teologija religija

- 2.1. BIŽACA, Nikola, O mjestu i ulozi proučavanja religija unutar studija katoličke teologije. Povijesni osvrt i perspektive za budućnost, u: *Crkva u svijetu*, 39 (2004.) 3, 379-410.
- 2.2. * BIŽACA, Nikola, *Ogledi iz teologije religija*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2008.
- 2.3. * BIŽACA, Nikola, O teološkom značenju međureligijskog dijaloga. Aktualni katolički dosezi i perspektive, u: *Crkva u svijetu*, 44 (2009.) 2, 192-214.
- 2.4. * BIŽACA, Nikola, *Prema bratskom putovanju. Temelji i dijaloške perspektive teologije religija*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2013.
- 2.5. DOGAN, Nikola, Bog u velikim religijama: prirodne religije, židovstvo i islam, u: HOHNJEC, Nikola (prir.), *Kršćanstvo i religije*, Zbornik Godišnjeg simpozija profesora teologije u Zagrebu, 7. i 8. travnja 1999., Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2000., 27-48.
- 2.6. * DOGAN, Nikola, Pristup religijskoj problematici na temelju saborskih smjernica i današnjega razvoja, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 3, 875-903
- 2.7. DOGAN, Nikola, *Religije i spas. Izvan Crkve nema spasenja* (priredio Ivica Raguž), Đakovo, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2016.
- 2.8. * DORÉ, Joseph, Navještaj Isusa Krista i susret s religijama, u: *Svesci Communio*, (1996.) 87/88, 20-28.
- 2.9. FUČEK, Ivan, Uz Deklaraciju »Dominus Iesus – Gospodin Isus«, u: *Obnovljeni život*, 55 (2000.) 4, 513-531.
- 2.10. * GEFFRÉ, Claude, Prema novoj teologiji religija, u: GIBELLINI, Rosino (ur.), *Teološke perspektive za XXI. stoljeće*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2006., 359-377.
- 2.11. * GEFFRÉ, Claude, Riječ Božja ostalih religijskih predaja i povijest naroda kao govor o Bogu, u: *Concilium*, 46 (2010.) 2, 28-39.
- 2.12. IKIĆ, Niko, Međureligijski dijalog i međureligijska teologija!?, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 11 (2007.) 2, 225-235.
- 2.13. IKIĆ, Niko, Teološka dimenzija međureligijskog dijaloga, u: Adolf POLEGUBIĆ (ur.), *Crkva u multikulturalnoj i multireligijskoj Bosni i Hercegovini. Zbornik radova Godišnjeg pastoralnog skupa, Sarajevo, 24.-28. rujna 2018.*, Frankfurt am Main, Hrvatski dušobrižnički ured – Kroatenseelsorge in Deutschland, 2019., 59-86.
- 2.14. * IVANČIĆ, Tomislav, *Religija i religije: morfologija, fenomenologija i teologija religija*, Zagreb, Teovizija, 2007., 131-145.

- 2.15. * KÜNG, Hans i dr., *Kršćanstvo i svjetske religije. Uvod u dijalog s islamom, hinduizmom i budizmom*, Zagreb, Naprijed, 1994.
- 2.16. * KUSCHEL, Karl-Josef, Kršćanstvo i nekršćanske religije. Pregled osnovnih teoloških modela u 20. stoljeću: međubilanca i budući zadaci, u: *Bosna franciscana*, 7 (1999.) 11, 207-220.
- 2.17. * KUSCHEL, Karl-Josef, *Spor oko Abrahama. Što Židove, kršćane i muslimane dijeli – a što ih ujedinjuje*, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2000.
- 2.18. KUSCHEL, Karl-Josef, *Od sporenja k natjecanju religija. Lessing i izazov islama*, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2003.
- 2.19. * KUSCHEL, Karl-Josef, *Židovi – kršćani – muslimani. Podrijetlo i budućnost*, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2011.
- 2.20. KUŠAR, Stjepan, Djelovanje Duha Svetoga izvan Crkve, u: *Bogoslovska smotra*, 59 (1989.) 1/2, 104-120.
- 2.21. MENKE, Karl-Heinz, Inspiracija umjesto inkarnacije. Kristologija pluralističke teologije religijâ, u: *Communio*, 36 (2010.) 107, 9-26.
- 2.22. * RATZINGER, Joseph, *Vjera - istina - tolerancija. Kršćanstvo i svjetske religije*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2004.
- 2.23. * RATZINGER, Joseph, *Crkva, Izrael i svjetske religije*, Split, Verbum, 2007.
- 2.24. VOLF, Miroslav, *Pod istim krovom. Religije u globaliziranom svijetu*, Rijeka, Ex libris, 2017.
- 2.25. VULIĆ, Boris, Međureligijski dijalog i jasnoća vjere. Promišljanja iz perspektive dokumenta „Dominus Iesus“ i filozofa M. Pere, u: *Crkva u svijetu*, 52 (2017.) 2, 195-218.
- 2.26. * WALDENFELS, Hans, *Kontekstualna fundamentalna teologija*, Đakovo, Forum bogoslova Đakovo, 1995. [Poglavlje: Izvankršćansko zanimanje za Isusa: Isus i filozofi, Isus u židovstvu, islamu, hinduizmu, budizmu, 304-343.]

3. Filozofija religije

- 3.1. DEVČIĆ, Ivan (prir.), *Pred Bogom bliskim i dalekim: filozofija o religiji*, Zagreb, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1998.
- 3.2. DEVČIĆ, Ivan, Filozofski pristup problemu Boga u religijama, u: HOHNJEC, Nikola (prir.), *Kršćanstvo i religije*, Zbornik Godišnjeg simpozija profesora teologije u Zagrebu, 7. i 8. travnja 1999., Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2000., 7-26.
- 3.3. TOLVAJČIĆ, Danijel, *Suvremena analitička filozofija religije. Glavni pravci i autori*, Zagreb, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Kršćanska sadašnjost, 2016.

4. Međureligijski dijalog (općenito) – Međukulturalni dijalog – „duh Asiza“ – Mir, tolerancija i suživot

- 4.1. AUGUSTIN, George – SAILER-PFISTER, Sonja – VELLGUTH, Klaus (ur.), *Kršćanstvo u dijalogu. Perspektive kršćanskog identiteta u pluralnom društvu*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2020.
- 4.2. BIŽACA, Nikola, O molitvenoj dimenziji međureligijskog dijaloga: stavovi Učiteljstva i neka povijesna iskustva, u: *Crkva u svijetu*, 38 (2003.) 1, 74-108.
- 4.3. BIŽACA, Nikola, O globalizaciji, homogenizaciji i međureligijskom dijalogu, u: ANČIĆ, Nediljko A. (prir.), *Na granicama riječi. Zbornik u čast mons. Drage Šimundže*, Split, Crkva u svijetu, 2005., 223-242.
- 4.4. BIŽACA, Nikola, Dijalektičko jedinstvo dijaloga i navještaja u međureligijskim odnosima, u: VULETA, Bože – VUČKOVIĆ, Ante – MILANOVIĆ LITRE, Ivan, *Dijalogom do mira. Zbornik radova u čast dr. Željku Mardesiću*, Split, Franjevački institut za kulturu mira, 2005., 461-473.
- 4.5. * BIŽACA, Nikola, *Ogledi iz teologije religija*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2008., osobito 13-31, 91-107.
- 4.6. * BIŽACA, Nikola, *Prema bratskom putovanju. Temelji i dijaloške perspektive teologije religija*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2013., osobito 149-168.
- 4.7. * BLAŽEVIĆ, Josip (ur.), *Zbornik radova Tjedna međureligijskog dijaloga povodom 25 godina duha Asiza, Zagreb, 21.-27. listopada 2011.*, Zagreb, Hrvatski areopag, 2012.
- 4.8. ČAVAR, Klara – VUJICA, Vikica, Odgoj za dijalog kao preduvjet mira. Kršćanska perspektiva odgoja za dijalog, u: *Magistra Iadertina*, 13 (2018.), 51-68.
- 4.9. ČEČATKA, Antun, Katolička crkva i međureligijski dijalog, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 134 (2006.) 2, 119-124.
- 4.10. ČEKOLJ, Željko, Asiz kao model i šansa, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 130 (2002.) 2, 71-75.
- 4.11. DEVČIĆ, Ivan, Monoteizam kao temeljno polazište židovstva, kršćanstva i islama, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 3 (1999.) 1, 7-30.
- 4.12. DEVČIĆ, Ivan, Pluralizam kultura kao zadaća u vremenu globalizacije iz katoličke perspektive, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 6 (2002.) 1, 163-178.
- 4.13. ĐURIĆ, Marko P., Šta će naš dijalog prvo da pokaže?, u: *Znakovi vremena*, 10 (2007.) 38, 82-96.
- 4.14. ĐURIĆ, Marko, *Ružiti zidove i graditi mostove u Duhu*, Zagreb, Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj, 2010.
- 4.15. * GIRA, Dennis, *S onu strane tolerancije: susret religija*, Zagreb, AGM, 2008.

- 4.16. HRANIĆ, Đuro, Nametanje sinkretizma ili dijalog?, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 132 (2004.) 1, 14-16.
- 4.17. JAMBREK, Stanko, Evangeosko kršćanstvo i međureligijski dijalog, u: *Edinost in dialog*, 70 (2015.), 51-64.
- 4.18. JERČIĆ, Šime, Djelovanje Ureda komisije za odnose s vjerskim zajednicama Vlade Republike Hrvatske, u: *Nova prisutnost*, 16 (2018.) 1, 168-173.
- 4.19. JOZIĆ, Branko – MIHALJEVIĆ, Vine – TADIĆ, Stipe, Od (ne)tolerancije do dijaloga i zajedništva, u: *Društvena istraživanja*., 14 (2005.) 77, 545-565.
- 4.20. JUKIĆ, Jakov [MARDEŠIĆ, Željko], *Lica i maske svetoga. Ogledi iz društvene religio-ologije*, Zagreb, Kršćanka sadašnjost, 1997.
- 4.21. KARLIĆ, Ivan, Identitet i dijalog u suvremenom europskom kontekstu: doprinos kršćanstva suživotu u europskom kulturalnom i religijskom pluralizmu, u: *Filozofska istraživanja*, 31 (2011.) 4, 751-764.
- 4.22. KOPREK, Ivan, Uloga religije u budućnosti kulture novoga tisućljeća, u: *Obnovljeni život*, 55 (2000.) 4, 471-486.
- 4.23. * KOVAČ, Tomislav, Međureligijski i međukulturalni dijalog u naučavanju Katoličke crkve, u: POLEGUBIĆ, Adolf (ur.), *Crkva u multikulturalnoj i multireligijskoj Bosni i Hercegovini. Zbornik radova Godišnjeg pastoralnog skupa, Sarajevo, 24.-28. rujna 2018.*, Frankfurt am Main, Hrvatski dušobrižnički ured – Kroatenseelsorge in Deutschland, 2019., 9-58.
- 4.24. KOVAČ, Valerija, Dijaloška bit vjere u perspektivi odnosa Bog – čovjek – Crkva – svijet, u: *Bogoslovska smotra*, 87 (2017.) 3, 531-552.
- 4.25. KÜENZLEN, Gottfried, Stanje i uloga religija u pluralističkoj Evropi, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 5 (2001.) 2, 227-236.
- 4.26. KRISTIĆ, Alen, Ozdravljenjem pamćenja do pomirenja, u: *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 6 (2008.) 1, 33-70.
- 4.27. KÜNG, Hans, Dugi put do Svjetskoga etosa, u: *Bosna franciscana*, 14 (2006.) 25, 5-19.
- 9.28. * KUSCHEL, Karl-Josef, *Spor oko Abrahama. Što Židove, kršćane i muslimane dijeli – a što ih ujedinjuje*, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2000.
- 9.29. * KUSCHEL, Karl-Josef, *Židovi, kršćani, muslimani. Podrijetlo i budućnost*, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2011.
- 4.30. LANDAU, Yehezkel, Međuvjerski odnosi na pragu novog tisućljeća, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 3 (1999.) 1, 57-64.
- 4.31. * MARINOVIĆ BOBINAC, Ankica – MARINOVIĆ JEROLIMOV, Dinka, *Vjerske zajednice u Hrvatskoj. Kratka povijest, vjerovanje, obredi, hijerarhija, organizacija, članstvo, tradicija, običaji i blagdani*, Zagreb, Udruga za vjersku slobodu – Prometej, 2008.
- 4.32. MARDEŠIĆ, Željko, Političke religije i novo mirotvorstvo, u: *Crkva u svijetu*, 33 (1998.) 4, 408-415.

- 4.33. MARDEŠIĆ, Željko, *Svjedočanstva o mirotvorstvu*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2002.
- 4.34. MARDEŠIĆ, Željko, *Rascjep u svetome*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2007.
- 4.35. MARKEŠIĆ, Ivan, Od religijskog do nacionalnog identiteta i natrag: na primjeru Bosne i Hercegovine, u: *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 19 (2010.) 3, 525-546.
- 4.36. MATKOVIĆ-VLAŠIĆ, Ljiljana, *Blago mirotvorcima. Glas vapijućeg u pustinji*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2018.
- 4.37. * MIŠIĆ, Anto, Međureligijski dijalog – prinos općoj kulturi dijaloga, u: *Obnovljeni život*, 57 (2002.) 4, 455-467.
- 4.38. NAGY, Božidar, Suradnja među religijama na pragu trećeg tisućljeća. Susret predstavnika svjetskih religija u Vatikanu od 24. do 29. listopada godine, u: *Obnovljeni život*, 55 (2000.) 4, 533-547.
- 4.39. NAGY, Božidar, Asiz 2002. Molitveni susret predstavnika svjetskih religija za mir u svijetu (Asiz, 24. siječanja 2002.), u: *Obnovljeni život*, 57 (2002.) 2, 259-273.
- 4.40. NAGY, Božidar, Papa Ivan Pavao II. na velikim međureligijskim skupovima, u: *Obnovljeni život*, 69 (2014.) 2, 221-230.
- 4.41. PERKOVIĆ, Marinko, Tolerancija - mogućnost ili nužnost? Tolerancija je temeljna norma u pluralističkom društvu, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 2 (1998.) 2, 229-248.
- 4.42. PLATZ, Slavko, Načela svjetske etike i religije, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 131 (2003.) 11, 723-728.
- 4.43. PULJIĆ, Vinko, Religijski mirovni pokret i etnički razdori, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 1 (1997.) 2, 297-301.
- 4.44. REBIĆ, Albert, Jeruzalem – grad susretanja triju monoteističkih religija, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 3 (1999.) 1, 105-118.
- 4.45. SABOL, Josip, Kršćanstvo u pluralitetu religija našeg vremena. Aktualnost i problematičnost dijaloga između religija, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 134 (2006.) 2, 125-128.
- 4.46. SUDAR, Pero, Crkva u multikulturalnome kontekstu, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 6 (2002.) 2, 383-392.
- 4.47. SUDAR, Pero, Religijska i kulturalna različitost u BiH kao izazov za Katoličku Crkvu u Bosni i Hercegovini, u: Adolf POLEGUBIĆ (ur.), *Crkva u multikulturalnoj i multireligijskoj Bosni i Hercegovini. Zbornik radova Godišnjeg pastoralnog skupa, Sarajevo, 24.-28. rujna 2018.*, Frankfurt am Main, Hrvatski dušobrižnički ured – Kroatenseelsorge in Deutschland, 2019., 87-112.
- 4.48. ŠARČEVIĆ, Abdulah, Sposobnost za budućnost: perspektive multikulturalnog društva, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 6 (2002.) 1, 87-162.

- 4.49. * ŠARČEVIĆ, Ivan, Pluralizam i univerzalnost patnje. Pretpostavke međureligijskog dijaloga, u: *Bogoslovska smotra*, 73 (2003.) 2/3, 433-453.
- 4.50. ŠARČEVIĆ, Ivan, Povijesno-teološko utemeljenje međureligijskog dijaloga bosanskih franjevaca, u: Adolf POLEGUBIĆ (ur.), *Crkva u multikulturalnoj i multireligijskoj Bosni i Hercegovini. Zbornik radova Godišnjeg pastoralnog skupa, Sarajevo, 24.-28. rujna 2018.*, Frankfurt am Main, Hrvatski dušobrižnički ured – Kroatenseelsorge in Deutschland, 2019., 113-152.
- 4.51. * ŠARČEVIĆ, Ivan, *Dijalog iz vjere*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2020. [U postupku objavljivanja.]
- 4.52. ŠPEHAR, Milan, Mjesto i uloga mistike u dijalogu među religijama, u: *Bogoslovska smotra* 74 (2004), br. 3, 913-942.
- 4.53. TENZIN GYATSO, XIV. DALAI-LAMA, Budistički pristup međureligijskom dijalogu, u: *Obnovljeni život*, 57 (2002.) 4, 509-517.
- 4.54. TOPALOVIĆ, Vladislav, Doprinos Srpske Pravoslavne Crkve ekumenskom i međureligijskom dijalogu u Bosni i Hercegovini, u: Adolf POLEGUBIĆ (ur.), *Crkva u multikulturalnoj i multireligijskoj Bosni i Hercegovini. Zbornik radova Godišnjeg pastoralnog skupa, Sarajevo, 24.-28. rujna 2018.*, Frankfurt am Main, Hrvatski dušobrižnički ured – Kroatenseelsorge in Deutschland, 2019., 153-160.
- 4.55. VOLF, Miroslav, Govoriti iz uvjerenja. Javna vjera u pluralističkom svijetu, u: *Bosna franciscana*, 13 (2005.) 22, 5-15.
- 4.56. * VUKOJA, Nikola, Duh Asiza: proročka gesta pape Ivana Pavla II., u: Ines SABOTIĆ, Željko TANJIĆ, Gordan ČRPIĆ, *Ivan Pavao II.: Poslanje i djelovanje*, Zagreb, Glas Koncila – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve Hrvatske biskupske konferencije, 2007., 85-118.
- 4.57. VUKŠIĆ, Tomo, Ekumenski i međureligijski aspekti pastoralnoga pohoda pape Ivana Pavla II. Sarajevu, u: *Vrhbosnensia : časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 1 (1997.) 1, 31-51.
- 4.58. VUKŠIĆ, Tomo, Izgradnja međusobnog povjerenja među katolicima i pravoslavicima nema kršćansku alternativu, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 3 (1999.) 2, 273-248.
- 4.59. VUKŠIĆ, Tomo, *Mi i oni. Siguran identitet, pretpostavka susretanja. Miscellanea de oecumenismo*, Sarajevo, Vrhbosanska katolička teologija, 2000.
- 4.60. ZEČEVIĆ, Jure, Ekumenizam, međureligijski dijalog i mirotvorstvo, u: *Riječki teološki časopis*, 8 (2000.) 1, 193-204.
- 4.61. * ZOVKIĆ, Mato, *Međureligijski dijalog iz katoličke perspektive u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Vrhbosanska katolička teologija, 1998.

- 4.62. ZOVKIĆ, Mato, Ekumenska i međureligijska otvorenost crkvenih pokreta, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 3 (1999.) 2, 347-349.
- 4.63. * ZOVKIĆ, Mato, Mogućnost ekumenizma i religijskog dijaloga u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini, u: *Bogoslovska smotra*, 70 (2000.) 3-4, 635-655.
- 4.64. ZOVKIĆ, Mato, Knjiga o Abrahamu kao inspiracija za suradnju Židova, kršćana i muslimana, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 4 (2000.) 1, 171-175.
- 4.65. ZOVKIĆ, Mato, Nov impuls duhu Asiza, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 130 (2002.) 2, 76-77.
- 4.66. ZOVKIĆ, Mato, »Zlatno pravilo« kao jedan od biblijskih temelja za ljudska prava, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 131 (2002.) 11, 715-719.
- 4.67. ZOVKIĆ, Mato, Dekalog kao most među Židovima, kršćanima i muslimanima, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 134 (2006.) 2, 103-109.
- 4.68. ZOVKIĆ, Mato, Religijska scena Bosne i Hercegovine 2007. godine, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 11 (2007.) 2, 237-246. [U ovom broju, nekoliko kraćih članaka i osvrt na religiju u Europi i sekularnom društvu]
- 4.69.* ZOVKIĆ, Mato, *Pozitivna recipročnost u međureligijskim odnosima*, Sarajevo, HKD Napredak, 2015.

5. Dijalog sa Židovima

- 5.1. BRENNER, Michael J., Židovstvo u Europi: povijest i protupovijest, u: *Jukić*, (2004./2005.) 34/35, 43-49.
- 5.2. BUBER, Martin, *Tri besjede o židovstvu*. Prikaz Buberove misli, Napisao Pavao Wertheim, Zagreb, Savez židovskih omladinskih udruženja Kraljevine Jugoslavije, cop. 1930.
- 5.3. CHOURAQUI, André, Židovska misao, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1982.
- 5.4. * CHOURAQUI, André, *Deset zapovijedi danas. Deset besjeda za pomirenje Čovjeka s ljudskošću*, Zagreb, Konzor, 2005.
- 5.5. * DA-DON, Kotel, Židovstvo. Život, teologija i filozofija, Zagreb, Profil international, 2004.
- 5.6. DA-DON, Kotel, Odnosi između Židova i kršćana nekada i danas, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 134 (2006.) 2, 110-111.
- 5.7. * DE LANGE, Nicholas Robert Michael, *Judaizam*, Zagreb, Durieux, 2008.
- 5.8. DOMAŠ, Jasminka, *Kabalističke poruke*, Zagreb, Misl, 2006.
- 5.9. * IVANČIĆ, Tomislav, *Religija i religije: morfologija, fenomenologija i teologija religija*, Zagreb, Teovizija, 2007., 115-127.
- 5.10. KELLER, Werner, *Povijest Židova od biblijskih vremena do stvaranja Izraela*, Zagreb, Naprijed, 1992.

- 5.11. * KUSCHEL, Karl-Josef, *Spor oko Abrahama. Što Židove, kršćane i muslimane dijeli – a što ih ujedinjuje*, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2000.
- 5.12. * KUSCHEL, Karl-Josef, Židovi, kršćani, muslimani. Podrijetlo i budućnost, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2011.
- 5.13. MUSSNER, Franz, Crkva i židovstvo, u: *Svesci Communio*, (1994.) 82/84, 86-92.
- 5.14. NEUSNER, Jacob, *Rabin razgovara s Isusom*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2018.
- 5.15. * *Talmud*, Izbor i prijevod tekstova s hebrejskoga i aramejskoga, povijest Talmuda i bilješke napisao Eugen Werber, Zagreb, Litteris, 2008.
- 5.16. VUČIĆ, Petar, Židovstvo i hrvatstvo: prilog istraživanju hrvatsko-židovskih odnosa, Zagreb, Croatiaprojekt, 2000.
- 5.17. ZOVKIĆ, Mato, Papin susret s predstavnicima muslimana i Židova u Sarajevu, u: ZOVKIĆ, Mato, *Međureligijski dijalog iz katoličke perspektive u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Vrhbosanska katolička teologija, 1998., 168-184.

6. Dijalog s muslimanima

- 6.1. ABDULLAH, Muhamed S., Kršćansko-islamski ekumenizam iz perspektive islama, u: *Nova et vetera*, 29 (1979.) 2, 181-189.
- 6.2. A. S., Suradnja između katolika i muslimana u Jugoslaviji, u: *Nova et vetera*, 27 (1977.) 2, 235-237.
- 6.3. AŞIKOĞLU, Nevzat Y., Mjesto i uloga vjere u društvu prema islamu, u: *Vrhbosnensia*, 3 (1999.) 2, 239-245.
- 6.4. BAUSCHKE, Martin, Projekt svjetskog etosa s muslimanskog gledišta, u: *Znakovi vremena*, 10 (2007.) 35/36, 66-74.
- 6.5. * BAUSCHKE, Martin, Tko je Isus? Uloga Isusa u dijalogu između kršćana i muslimana, u: *Nova prisutnost*, 5 (2007.) 3, 365-372. [Isti je članak objavljen u: *Bosna franciscana*, 15 (2007.) 27, 277-284; *Znakovi vremena*, 10 (2007.) 37, 56-64.]
- 6.6. BISKUPSKA KONFERENCIJA EMILIE ROMAGNE, *Islam i kršćanstvo*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2002. (Dokumenti, 130)
- 6.7. * BORRMANS, Maurice / SEKRETARIJAT ZA NEKRŠĆANE, *Smjernice za dijalog između kršćana i muslimana*, Zagreb, Nadbiskupski duhovni stol / Glas Koncila, 1984. [Obnovljeno i znatno prošireno izdanje dokumenta *Orientations pour un dialogue entre chrétiens et musulmans* (Ancora, Roma, 1969.), čiji je prvi hrvatski prijevod izišao pod naslovom: Tajništvo za nekršćane, *Smjernice za dijalog između kršćana i muslimana*, Sarajevo, 1978. (mala knjižnica "Radosne vijesti").]
- 6.8. * BORRMANS, Maurice, *Islam i kršćanstvo*, Sarajevo, HKD Napredak, 2010.
- 6.9. * BRAGUE, Rémi, Da završimo s ta »tri monoteizma«, u: *Bosna franciscana*, 15 (2007.) 27, 15-28.

- 6.10. * BRAGUE, Rémi, Bog kršćana, Bog muslimana, u: *Communio*, 36 (2010.) 109, 98-104.
- 6.11. BRAJČIĆ, Rudolf, Kršćanstvo i islam, u: *Obnovljeni život*, 56 (2001.) 4, 527-533.
- 6.12. DOPPELHAMMER, S[tjepan], Kršćani i islamski svijet, u: *Bogoslovska smotra*, 35 (1965.) 2, 246-257.
- 6.13. ĐURIĆ, Marko P., Islam, naš svakodnevni izazov, u: VULETA, Bože, VUČKOVIĆ, Ante, MILANOVIĆ LITRE, Ivan, *Dijalogom do mira. Zbornik radova u čast dr. Željku Mardesiću*, Split, Franjevački institut za kulturu mira, 2005., 304-319.
- 6.14. ĐURIĆ, Marko P., Pravda i pravičnost kao tema hrišćansko-islamskog dijaloga, *Znakovi vremena*, 10 (2007.) 35/36, 75-90.
- 6.15. ESPOSITO, John L., Što bi svatko trebao znati o islamu, Zagreb, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 2003.
- 6.16. * FITZGERALD, Michael L., Kršćansko-muslimanski dijalog. Dostignuća, teškoće i smjerovi, u: *Vrhbosnensia*, 3 (1999.) 2, 193-203.
- 6.17. * GEFFRÉ, Claude, Riječ Božja ostalih religijskih predaja i povijest naroda kao govor o Bogu, *Concilium*, 46 (2010.) 2, 28-39.
- 6.18. GRESHAKE, Gisbert, Bog i njegova riječ. Glosa u odnosu kršćanstva i islama, u: *Communio*, 36 (2010.) 107, 27-30.
- 6.19. * GNILKA, Joachim, *Biblija i Kur'an. Što ih povezuje, što razdvaja*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2007.
- 6.20. HASANBEGOVIĆ, Zlatko, *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*, Zagreb, Islamska zajednica Zagreb – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2007.
- 6.21. HASANOVIĆ, Aziz, Integracija i zajednički život muslimana u Hrvatskoj – poželjan primjer europskoj zbilji, u: *Nova prisutnost*, 16 (2018.) 1, 180-184.
- 6.22. HELMICK, Raymond G., Kako katolik može iz vjere odgovoriti na vjeru muslimana?, u: *Bosna franciscana*, 7 (1999.) 11, 221-224.
- 6.23. JABLANOVIĆ, Tomislav, Dijalog s muslimanima, u: *Bogoslovska smotra*, 37 (1967.) 1/2, 72-85.
- 6.24. JABLANOVIĆ, Tomislav, *Islamska apologetska argumentacija*, Zagreb, T. Jablanović, 1970. [Izvadak iz doktorske disertacije.]
- 6.25. JUSSET [JEUSSET], Gwenolé, Islam, bratski izazov, u: *Bosna franciscana*, 11 (2003.) 18, 122-129.
- 6.26. JEUSSET, Gwenolé, *Sveti Franjo i sultan*, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2008.
- 6.27. KHOURY, Adel-Theodor, Isus Krist u Kuranu, u: *Međunarodni katolički časopis Communio*, 37 (2011.) 112, 92-97.
- 6.28. * KOVAČ, Tomislav, Islam kao paradigma suvremenom europskom društvu i kršćanskoj misli, u: *Nova prisutnost*, 7 (2009.) 2, 207-220.

- 6.29. KOVAČ, Tomislav, Muslimanska mistika – drugo lice islama, u: *Iskustvo Boga danas i karmelska mistika. Mistagogija i međureligijski i kulturalni dijalog*, Zbornik radova Međunarodnog seminara Zidine (Bosna i Hercegovina), 17.-22. rujna 2007., Zagreb, Karmelska izdanja, 2009., 297-332.
- 6.30. KOVAČ, Tomislav, Islamsko-kršćanski dijalog u vremenu globalizacije, u: TANJIĆ, Željko, KOVAČ, Tomislav, MURIĆ, Branko (ur.), *Teologijom svjedočiti i naviještati*, Zbornik radova u čast profesoru emeritusu Tomislavu Ivančiću, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2010., 739-761.
- 6.31. KOVAČ, Tomislav, Islamsko-kršćanski dijalog u vremenu globalizacije, u: Željko TANJIĆ – Tomislav KOVAČ – Branko MURIĆ (ur.), *Teologijom svjedočiti i naviještati*, Zbornik radova u čast profesoru emeritusu Tomislavu Ivančiću, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2010., 739-761.
- 6.32. KOVAČ, Tomislav, Kršćani i muslimani – partneri na Božjemu putu, u: *Svjetlo riječi*, 27 (2010.) 322, 18-19.
- 6.33. KOVAČ, Tomislav, »Crkva gleda s poštovanjem i muslimane« (NA 3). (Post)koncilski zaokret u odnosima Katoličke crkve prema islamu i njegovi teološki izazovi (Izvadak doktorske disertacije), Zagreb, Vlastita naklada, 2016.
- 6.34. * KOVAČ, Tomislav, Osvrt i vrednovanje koncilskog govora o islamu pedeset godina poslije, u: *Bogoslovska smotra*, 86 (2016.) 2, 401-440.
- 6.35. KOVAČ, Tomislav, Mjesto filozofije i teologije u kršćansko-muslimanskom dijalogu u srednjem vijeku i danas, u: Anto GAVRIĆ – Marina NOVINA (ur.), *Aktualnost srednjovjekovne filozofije. Tomo Vereš kao inspiracija. Zbornik radova*, Zagreb, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 2018., 143-169.
- 6.36. * KUSCHEL, Karl-Josef, *Spor oko Abrahama. Što Židove, kršćane i muslimane dijeli – a što ih ujedinjuje*, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2000.
- 6.37. * KUSCHEL, Karl-Josef, Kršćansko-islamski dijalog: neke suvremene perspektive, u: *Jukić*, (2000./2001.) 30-31, 205-214.
- 6.38. * KUSCHEL, Karl-Josef, *Od sporenja k natjecanju religija. Lessing i izazov islama*, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2003.
- 6.39. KUSCHEL, Karl-Josef, Židovi, kršćani, muslimani. Podrijetlo i budućnost, Sarajevo, Svjetlo riječi, 2011.
- 6.40. MARKOVIĆ, Luka, *Polemika ili dijalog s islamom? Arapi i islam u srednjovjekovnim i pijetističkim polemičkim spisima*, Livno, Svjetlo riječi, 1995., 153-185.
- 6.41. MAROS, Zorica, Zlatno pravilo u kršćanstvu i islamu, u: VULETA, Bože, VUČKOVIĆ, Ante, MILANOVIĆ LITRE, Ivan, *Dijalogom do mira. Zbornik radova u čast dr. Željku Mardešiću*, Split, Franjevački institut za kulturu mira, 2005., 272-282.

- 6.42. MEŠIĆ, Mirza, Islam o drugima, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 134 (2006.) 2, 112-118.
- 6.43. NASR, Seyyed Hosein, Odgovor na Küngov esej o kršćansko-muslimanskom dijalogu, u: KARIĆ, Enes (prir.), *Kur'an u savremenom dobu*, knj. II, Sarajevo, Bosanski kulturni centar / El-Kalem, 1997., 645-657.
- 6.44. NASR, Seyyed Hosein, Islamsko-kršćanski dijalog: problemi i prepreke koje treba promisliti i nadvladati, u: *Bosna franciscana*, 8 (2000.) 12, 82-103.
- 6.45. ODBOR ZA ISLAM, Kršćansko muslimanska uzajamnost, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 1 (1997.) 1, 124-129.
- 6.46. OMERBAŠIĆ, Ševko, *Islam i muslimani u Hrvatskoj*, Zagreb, Mešihat islamske zajednice u Hrvatskoj, 2009.
- 6.47. PERIĆ, Ratko, Pregled prošlih i sadašnjih međuosobnih odnosa katolika, pravoslavnih i muslimana u Bosni i Hercegovini, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 130 (2002.) 2, 79-83. [Broj posvećen međureligijskom susretu u Asizu u siječnju 2002. godine.]
- 6.48. RAI, Bechara, Suživot kršćana i muslimana u Libanonu, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 1 (1997.) 2, 304-313.
- 6.49. ROMANOWSKI, Aleksander, Kršćani u islamskim zemljama. Razgovor sa Samirom Khalil Samirom, u: *Bosna franciscana*, 6 (1998.) 10, 189-199.
- 6.50. * SAMIR, Khalil Samir, Kad se civilizacije susreću: kako Joseph Ratzinger vidi islam, u: *Obnovljeni život*, 61 (2006.) 3, 367-372.
- 6.51. * SAMIR, Khalil Samir, *Islam na Zapadu. Cijena suživota*, Razgovori s Linom Pillet, Zagreb, Hrvatska provincija sv. Jeronima franjevac konventualaca / Veritas, siječanj 2015.
- 6.52. SILAJDŽIĆ, Adnan, Potreba i mogućnosti muslimansko-kršćanskog dijaloga – islamski pogled, u: *Vrhbosnensia*, 3 (1999.) 2, 205-215.
- 6.53. ŠARČEVIĆ, Ivan, Pluralizam i univerzalnost patnje. Pretpostavke međureligijskog dijaloga, u: *Bogoslovska smotra*, 73 (2003.) 2/3, 433-453.
- 6.54. * TEISSIER, Henri, Sakrament Susreta, u: *Vrhbosnensia*, 3 (1999.) 2, 247-255.
- 6.55. TOPIĆ, Franjo, Međunarodna konferencija Kršćani i muslimani u Evropi, u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 5 (2001.) 2, 330-332.
- 6.56. TOPIĆ, Franjo, Kršćansko-muslimanski dijalog u Bosni i Hercegovini, u: *U služanju Božjem narodu. Zbornik radova u čast msgr. dr. Antuna Škvorčevića, prvoga požeškog biskupa, prigodom 60. obljetnice života, 35. obljetnice svećeništva i 10. obljetnice biskupstva*, Požega, Biskupski ordinarijat, 2007., 374-390.
- 6.57. * VAN ESS, Josef, Islam i kršćanstvo, u: KÜNG, Hans i dr., *Kršćanstvo i svjetske religije. Uvod u dijalog s islamom, hinduizmom i budizmom*, Zagreb, Naprijed, 1994., 9-122.
- 6.58. VITRAY-MEYEROVITCH, Eva de, *Antologija sufijskih tekstova*, Zagreb, Naprijed, 1988.

- 6.59. ZOVKIĆ, Mato, Papin susret s predstavnicima muslimana i Židova u Sarajevu, u: ZOVKIĆ, Mato, *Međureligijski dijalog iz katoličke perspektive u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Vrhbosanska katolička teologija, 1998., 168-184.
- 6.60. ZOVKIĆ, Mato, Pozitivna iskustva katolika s muslimanima u nekim zemljama, u: HRVATSKI OGRANAK SVJETSKJE KONFERENCIJE RELIGIJA ZA MIR (WCRP – Croatia), *Zbornik I. Međureligijski dijalog u Europi: izazovi za kršćane i muslimane u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, Zagreb, 20. i 21. rujna 1999.*, Zagreb, HDK Sv. Jeronim, 2000., 36-55. [Isti je članak objavljen u: *Vrhbosnensia*, 3 (1999.) 2, 257-272].
- 6.61. ZOVKIĆ, Mato, Riječ Božja u Islamu, u: VULETA, Bože, VUČKOVIĆ, Ante, MILANOVIĆ LITRE, Ivan, *Dijalogom do mira. Zbornik radova u čast dr. Željku Mardešiću*, Split, Franjevački institut za kulturu mira, 2005., 283-303.
- 6.62. * ZOVKIĆ, Mato, Otvoreno pismo 138 muslimanskih teologa kršćanskim poglavarima, u: *Crkva u svijetu*, 44 (2009.) 3, 329-352.
- 6.63. ZOVKIĆ, Mato, Tolerantni dijalog između kršćanske i muslimanske vjere, u: *Crkva u svijetu*, 54 (2019.) 1, 82-104.
- 6.64. * ZOVKIĆ, Mato, Muslimansko-katolička deklaracija o ljudskom bratstvu prihvaćena u Abu Dhabiju 4. veljače 2019., u: *Vrhbosnensia: časopis za teološka i međureligijska pitanja*, 23 (2019.) 1, 331-357. [Prikaz]
- 6.65. Pojmovi: Dijalog, Islam, Istina, Kršćanstvo, Objava, u: KHOURY, Adel Th. (prir.), *Leksikon temeljnih religijskih pojmova: židovstvo, kršćanstvo, islam*, Zagreb, Prometej, 2005.

Sažetak

Knjiga *O međureligijskom dijalogu iz katoličke perspektive. Uvid u osnovne pojmove i naučavanje Crkve* želi prikazati opća načela koja su važna za razumijevanje i prakticiranje međureligijskog dijaloga, temeljeći se na polazišta katoličke teologije religija i službenom naučavanju Katoličke Crkve. Knjiga je podijeljena u četiri dijela.

U prvom dijelu daje se širi uvid u temeljne pojmove koji su usko povezani s međureligijskim dijalogom, a to su *tolerancija* pod njezinom pozitivnom formom, *dijalog* kao dinamičan oblik komunikacije, višeznačan pojam *religije* s naglaskom na njezin antropološki i unutarnji, tj. duhovni aspekt i, napokon, sama sintagma *međureligijski dijalog* te sve što ona podrazumijeva i uključuje. Ove pojmove autor uzima kao epistemološki okvir koji postavlja glavne filozofsko-teološke i komunikološke odrednice nezaobilazne u aktivnom razumijevanju međureligijskog dijaloga.

Drugi dio knjige podrobnije obrađuje naučavanje Katoličke Crkve o međureligijskom dijalogu, polazeći iz teoloških i pastoralnih odrednica Drugog vatikanskog koncila, kojim se Katolička Crkva otvorila suvremenom svijetu želeći uspostaviti bratski dijalog i suradnju sa svim ljudima dobre volje. Nakon isticanja ključnih teoloških i drugih premisa koncilskog govora o dijalogu i religijama, autor posebnu pozornost posvećuje deklaraciji *Nostra aetate* o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama. Nakon toga podsjeća na novost i veliki doprinos koji je enciklika *Ecclesiam suam* pape Pavla VI. dala crkvenom promišljanju dijaloga te pruža pregled glavnih inicijativa i dokumenata poslijekoncilске Crkve o religijama i međureligijskom dijalogu. Posebna pozornost posvećena je važnom doprinosu triju posljednjih papa – Ivana Pavla II., Benedikta XVI. i pape Franje – u promicanju međureligijskog dijaloga.

U trećem dijelu autor ukratko iznosi dijaloške smjernice Katoličke Crkve prema sve raširenijoj potrebi međukulturalnoga dijaloga. Zadnji dio knjige posvećen je međureligijskom dijalogu u Hrvatskoj, pružajući zaokruženi pregled glavnih društvenih i religijskih čimbenika, aktera i inicijativa na području međureligijskog, te donekle ekumenskog i međukulturalnog dijaloga. Na kraju knjige donosi se tematska bibliografija o međureligijskom dijalogu na hrvatskom jeziku.

Ovom jezgrovitom knjigom autor je želio na znanstvenoj i praktičnoj razini pridonijeti razvoju teologije međureligijskog dijaloga, koja je danas veoma važna i raširena u svijetu, a koja gotovo posve nedostaje u Hrvatskoj i široj regiji. Ujedno ovom knjigom najavljuje jedno puno opširnije znanstveno istraživanje o međureligijskom dijalogu, koji je u pripremi.

Ključne riječi: *dijalog, tolerancija, religije, međureligijski dijalog, Katolička Crkva, teologija religija.*

Abstract

The book *About interreligious dialogue from a Catholic perspective. An insight into the basic concepts and teaching of the Church* aims to present the general principles that are important for understanding and practicing interreligious dialogue, based on the starting point of the Catholic theology of religions and the official teaching of the Catholic Church. The book is divided into four parts.

In the first part, a broader insight is given into the basic concepts that are closely related to interreligious dialogue, namely *tolerance* in its positive form, *dialogue* as a dynamic form of communication, the ambiguous concept of *religion* with an emphasis on its anthropological and internal, i.e. spiritual aspect and, finally, the main notion of *interreligious dialogue* and all that it implies and includes. The author takes these concepts as an epistemological framework that sets the main philosophical-theological and communicological determinants indispensable in the active understanding of interreligious dialogue.

The second part of the book deals in more detail with the teaching of the Catholic Church on interreligious dialogue, starting from the theological and pastoral guidelines of the Second Vatican Council, by which the Catholic Church opened itself to the modern world, wanting to establish fraternal dialogue and cooperation with all people of good will. After highlighting the theological keys and other premises of the Council's speech on dialogue and religions, the author pays special attention to the declaration *Nostra aetate* on the Relation of the Church with Non-Christian religions. After that, he recalls the novelty and great contribution that is the encyclical *Ecclesiam suam* of Pope Paul VI. contributed to the Church's reflection on dialogue, and provides an overview of the main initiatives and documents of the Post-conciliar Church on religions and interreligious dialogue. Special attention is paid to the important contribution of the three last popes – John Paul II, Benedict XVI and Pope Francis – in promoting interreligious dialogue.

In the third part, the author briefly presents the dialogue guidelines of the Catholic Church towards the increasingly widespread need for intercultural dialogue. The last part of the book is dedicated to interreligious dialogue in Croatia, providing a rounded overview of the main social and religious factors, actors and initiatives in the field of interreligious, and to some extent ecumenical and intercultural dialogue. At the end of the book, there is a thematic bibliography on interreligious dialogue in the Croatian language.

With this concise book, the author wanted to contribute on a scientific and practical level to the development of the theology of interreligious dialogue, which is very important and widespread in the world today, but which is almost completely lacking in Croatia and the wider region. At the same time, this book announces much more extensive scientific research on interreligious dialogue, which is in preparation.

Key words: *Dialogue, Tolerance, Religions, Interreligious dialogue, Catholic Church, Theology of religions.*

Bilješka o ranije objavljenim tekstovima

Drugi, treći i četvrti dio knjige djelom je preuzet od sljedećih ranije objavljenih radova, uz neke sadržajne izmjene:

- Međureligijski i međukulturalni dijalog u naučavanju Katoličke Crkve, u: Adolf POLEGUBIĆ (ur.), *Crkva u multikulturalnoj i multireligijskoj Bosni i Hercegovini. Zbornik radova Godišnjeg pastoralnog skupa, Sarajevo, 24.-28. rujna 2018.*, Frankfurt am Main, Hrvatski dušobrižnički ured – Kroatenseelsorge in Deutschland, 2019., 9-58.
- Interreligious dialogue in Croatia, u: *Bogoslovska smotra*, 91 (2021.) 5, 981-1004.

Podaci o autoru

Tomislav Kovač rođen je 6. kolovoza 1969. u Münchenu, u Njemačkoj. Odrastao je u Francuskoj, gdje je završio osnovno i srednjoškolsko obrazovanje. Diplomirao je teologiju na Katoličkom bogoslovnom fakultetu (KBF) Sveučilišta u Zagrebu (2002). Magistrirao je na Teološkom fakultetu Sveučilišta u Fribourgu u Švicarskoj (2005.), iz specijalizacije fundamentalne teologije, s licencijatskim radom *La révélation coranique. Essai de présentation en vue d'une comparaison avec la théologie chrétienne de la révélation* („Kuranska objava. Pokušaj prikaza u vidu usporedbe s kršćanskom teologijom objave“). Doktorirao je na KBF-u Sveučilišta u Zagrebu s disertacijom „*Crkva gleda s poštovanjem i muslimane*“ (NA 3). *(Post)koncilski zaokret u odnosima Katoličke crkve prema islamu i njegovi teološki izazovi* pod vodstvom prof. dr. sc. Željka Tanjića (2013.).

Od 1. listopada 2006. zaposlen je na Katedri fundamentalne teologije KBF-a Sveučilišta u Zagrebu, najprije kao asistent, od 1. travnja 2013. kao viši asistent, a od 1. listopada 2016. kao docent. Od 1. siječnja 2017. pročelnik je Katedre fundamentalne teologije i voditelj II. poslijediplomske specijalizacije *Fundamentalna teologija: koncilska istraživanja i obnova Crkve* na istom Fakultetu. Područja njegova zanimanja i znanstvenog istraživanja su odnos kršćanstva i drugih religija, međureligijski, osobito kršćansko-muslimanski dijalog, teologija religija, misiologija, odnos vjere i kulture.

Od 2007. do 2022. izlagao je na dvadeset i četiri domaća i međunarodna znanstvena simpozija te na osamdesetak stručnih skupova i tribina. Autor je petnaestak znanstvenih članaka te preko osamdeset stručnih i drugih radova.

Član je uredništva znanstveno-teološkog časopisa *Bogoslovska smotra*, Odbora Hrvatske biskupske konferencije za odnose sa Židovima i muslimanima (tajnik), Povjerenstva Zagrebačke nadbiskupije za ekumenizam i dijalog, Hrvatske sekcije Europskog društva za katoličku teologiju (podpredsjednik).

U privatnom životu je oženjen i otac troje djece.

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Biblioteka: Monographia

I.

Danijel Tolvajčić

Suvremena analitička filozofija religije. Glavni pravci i autori

II.

Nenad Malović

Mišljenje i djelovanje. O znanju, društvu i vrijednostima

III.

Iva Mršić Felbar

Utjelovljenje u kristologiji Johna Hicka. Kritička analiza

IV.

Katarina Koprek

Vaš Štolcer. Pisma Josipa Štolcera Slovenskog kanoniku Janku Barlèu

V.

Andrea Filić

*Sant'Ilarione, "nudo e armato in Cristo". Concordanze bibliche della
Vita S. Hilarionis di san Girolamo*

VI.

Ivan Dodlek – Nenad Malović

Otisci suvremene kulture

VII.

Danijel Tolvajčić

Teodicejski problem u suvremenoj filozofiji religije

VIII.

Kata s. Amabilis Jurić

*Vjerski odgoj djece predškolske dobi u Hrvatskoj
Teološko-katehetska, religiozno-pedagoška i pravna ishodišta*

IX.

Tomislav Kovač

*O međureligijskom dijalogu iz katoličke perspektive
Uvid u osnovne pojmove i naučavanje Crkve*